

KIRIM YERLİ KAYNAKLARINA GÖRE XVIII. YÜZYILDA KIRIM HANLIĞI'NDA MEŞÂYİH MAKAMI

Derya DERİN PAŞAOĞLU*

ÖZ

Altın Orda Hanlığı'nda İslâmlaşma süreci, Harezmi coğrafyasının ilmi birikimi ile beslenmiştir. Altın Orda'nın ardından Kırım Hanlığı, bir yandan Cengiz ananesine bağlılığı ile Altın Orda mirasını taşıırken öte yandan Osmanlı Devleti'nin himayesinde İslâm halifesine bağlı Türk-İslâm kimliğini korumuştur. Söz konusu kimliğin şekillenmesinde XIII. ve XIV. yüzyılda Türkistan'da ve Anadolu'daki sufi hareketlerin ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin dinî ve siyasî politikalarının etkisi olmuştur. Halvetiyye tarikatı ağırlıkta olmak üzere bu coğrafyada etkin olan *Celvetiyye*, *Kâdiriyye*, *Mevleviyye*, *Gülşeniyye*, *Nakşibendiyye* Tarikatlarına mensup şeyhlerin varlığıyla şekillenen sülûlîğin kimliği tespit edilmeye çalışılırken öte yandan şeyhler ve mensubu buldukları tarikatlardan yola çıkarak Kırım Hanlığı coğrafyasındaki sülûlî varlığı ve hanlığın yönetiminde söz sahibi olan meşâyih sınıfı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Kırım Hanlığı, Halvetiyye, Kırım Uleması, Kırım şeyhleri, Altın Orda Hanlığı.

THE OFFICE OF SHEIKHS IN THE CARIMMEAN KHANATE IN THE 19th CENTURY UNDER THE LIGHT OF CARIMMEAN RESOURCES

ABSTRACT

The scientific and intellectual knowledge, and scholars in the Khorezm region contributed very much to the Islamization process of the Golden Horde Khanate. After the Golden Horde Khanate, the Crimean Khanate, on the one hand, held on to the Golden Horde heritage and kept the traditions of Genghis Khan as well, it sustained its Turkish-Islamic identity adhered to Islam Khalif under the rule of the Ottoman State. The Sufi movements in Turkistan and Anatolia in the 18 and 19 th centuries, and the political and religious policies of the Ottoman State played some crucial roles in the formation of this identity. This study deals with the Turkis-Islamic identity formed with the supports of the Seikhs of *Khalwatiyye*, *Jelvetiyye*, *Qadiriyya*, *Mevleviyye*, *Gulsheniyye*, *Naqshbandiyye* cults. The study also dwells on the roles the sufi philosophy and the office of Seikhs played in the administrative body of the Khanate.

* Yrd. Doç. Dr., KTÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, TRABZON. derinderya@hotmail.com

Keywords: Crimean Khanate, Khalwatiyye, Crimean Sheikhs, Golden Horde Khanate

Giriş

Kırım Yarımadası jeopolitik konumu gereği tarihin erken devirlerinden itibaren Karadeniz'in kuzeyinde Deşt-i Kıpçak coğrafyasının denizlerle bağlantısı hususunda ehemmiyetli bir rol üstlenmiştir. Cengizoğulları geleneğine bağlı Kırım Hanlığı'nda bir yandan Osmanlı Devleti himayesinde, Osmanlı geleneğinin teknik etkisi görülürken öte yandan Türk-İslâm Devleti kimliğine sahip Altın Orda'nın mirası yaşatılmıştır. Coğrafyanın istilaları cezbeden ticarî ve siyasi statüsü beraberinde aktif bir askeri ve siyasi hayatı gerekli kılmıştır. Söz konusu siyasi ve ticarî önem Osmanlı-Rusya ilişkisi içinde Kırım Hanlığı'nın rolüyle üst düzeyde yaşanmıştır. Rusya'nın 16. yüzyılda Türk dünyası aleyhinde genişlemeye başlaması ve XVIII. yüzyıldan itibaren yaklaşık 200 yıl boyunca Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında girdiği savaşımlardan yenik çıkarak toprak kaybetmesi Kırım Hanlığı'nın bölgedeki askeri ve siyasi rolünü artırmıştır. Toprak kayıplarıyla başlayan göçler, siyasi ve sosyo-kültürel kayıpların insanlık dramına dönüşmesiyle sonuçlanmıştır. Söz konusu gerekçeler göz önünde tutulduğunda bugün Kırım Hanlığı tarihi konusunda yapılan çalışmaların, siyasi ve askeri alanlarda yoğunlaştığı görülmektedir. Göç ve nüfus çalışmaları arşivlerdeki yeni kayıtlara ulaşıldıkça güncellenmektedir. Son yıllarda Kırım yerli kaynaklarının çalışılmasıyla, Kırım Hanlığı'nın siyasi ve askeri faaliyetleri ve Giray sülalesinin mensupları hakkında daha kapsamlı bilgilere ulaşılabilmektedir. Kırım Hanlığı'nda dini yaşam, tasavvuf hayatı, tarikatlar ve şeyhler konusunda bu güne kadar müstakil, kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Öte yandan Osmanlı Devleti'nde tasavvuf konulu müstakil çalışmalar¹, konu edindikleri dönem itibarıyla Kırım Hanlığı'nın Osmanlı himayesinde olduğu dönem (XV.-XVIII. yüzyıllar arası) olmasına rağmen, Hanlıktaki tasavvuf hayatına ilişkin bilgilerden yoksundurlar. Ancak bir-iki Kırmımlı şeyhin ismi zikredilmiştir. Konunun çeşitli arşivlerde yapılacak taramalar ve Kırım coğrafyasında kaleme alınan İslâmî eserler üzerinden başlayarak detaylı bir ilahiyat çalışmasıyla ele alınmaya ihtiyacı vardır. Kırım yerli kaynaklarının satır aralarından ve derkenarlarından derlenen bilgiler ışığında isimleri ve kimlikleri tespit edilebilen şeyhler ve tarikat mensubu ulema hakkındaki bilgilerden yola çıkarak onlara ait eserler çalışmanın başlangıç noktasını oluşturabilir.

Bugüne kadar bu konuda yapılmış en kapsamlı çalışma Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlılar Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*² isimli eseridir.

¹ Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf Anadolu'da Süfler, Devlet ve Ulema (XVI. Yüzyıl)*, İstanbul 2012; *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Süfler-Kaynaklar-Doktrin-Ayin ve Erkan-Tarikatlar-Edebiyat-Mimari-İkonografi-Modernizim*, Haz. Ahmet Yaşar Ocak, Ankara 2014.

² Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlılar Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, Haz. Mehmet Sarı, Ankara 1990, ss.64.

Eserde, on beş ulema, on beş şua, altı müverrihin, bir etıbbı, bir riyaziyyun ve altı meşayih hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Bu konu üzerine yakın zamanda yapılan bir diğer çalışma ise B. Henkel Kellner'ın *Tarih-i Said Giray* üzerinde yaptığı çalışmadan³ hazırladığı makale olmuştur. Zira Kırım Han'ı Saadet Giray'ın oğlu Said Giray Sultan'ın 1755-58 yılları arasında Bucak Seraskeri iken kaleme aldığı eser, Kırım'daki ulema sınıfı ve şeyhler konusunda en kapsamlı yerli kaynak olarak öne çıkmaktadır. XVIII. Yüzyılda Kırım ulema sınıfı ve meşayih mensuplarının ilmi ve dini yönlerine dair bilgiler vermiştir. On tanesi Bucak, on tanesi de Yedisın Nogay uleması⁴ olmak üzere toplam 39 Kırım uleması ve 7 şeyhin tanıtıldığı eser bu alanda ön plan çıkan ana kaynaktır. Kellner çalışmasında⁵ Kırım ulemasından Abdulgaffar Kırımı'nın eserleri hakkında bir takım yanılsamalara düşülmüştür. Şeyhler hakkında Said Giray'da verilen bilgilerin ehemmiyetli bir kısmını da göz ardı edilerek sunulmuştur. Kırım Hanlığı'nda tasavvuf hayatı konusundaki kaynakların yetersizliği ve bilgi veren kaynaklardaki verilerin kısıtlı olması göz önünde tutulduğunda *Tarih-i Said Giray*'da yer alan bilgilerin zayıf edilmeden paylaşılmasının bu alanda yapılacak çalışmalara ışık tutacağı kanaatindeyiz.⁶

Kırım coğrafyasındaki tarikatlar ve mezheplere mensubiyet konusuna dair bilgilere ise şehirler bazında bilgiler veren Evliya Çelebi'nin seyahat notlarından ulaşılabilmektedir. Halim Giray Han'ın *Gülbün-i Hânân*'ında Kırım Giray Hanları hakkında bilgiler sunulurken satır aralarında hanların mensubu oldukları tasavvufi görüşler ve şeyhler hakkında kısa notlara yer verilmiştir. Kırım yerli kaynaklarından *Tarih-i Mehmed Giray* ise sadece Selim Giray Han'ın Yanbolu'da *Celvetiyye* tarikatı ile diyaloguna yer vermiştir. Kırım Hanlığı'nda 1532-1551 yılları arasına ışık tutan Remmal Hoca'nın *Tarih-i Sahib Giray Han* adlı eserinde ise Karadağ tekkesi şeyhi, Şeyh Ebubekir'in hanlıkla diyalogu dışında eserde meşayih sınıfına dair bilgi bulunmamaktadır.

Kırım Hanlığı'nın devlet teşkilatında ulema sınıfının görev aldığı bilinmektedir. Ulema sınıfının yanı sıra meşayih sınıfının da divanda yer aldığını ifade eden tek yerli kaynak ise *Umdetü'l-Ahbâr*'dır. Kırım Hanlığı'nda geleneksel Türk Devlet anlayışından farklı olarak karşımıza çıkan yönetim unsuru *Karaçi Beylerini* ve yönetimdeki rollerini aydınlatan *Umdetü'l Ahbâr*, ulemanın yanı sıra meşayih sınıfının yönetime katılımını ve katılımda şeyhlerin sıralamasını ortaya koymuştur. Bir diğer ana kaynak olan Kırım

³ Barbara Kellner-Heinkele, *Aus den Aufzeichnungen des Sa'id Giray Sultan*, Hamburg 1975.

⁴ Derya Derin Paşaoğlu, "Tarih-i Said Giray'a Göre 18. Yüzyıl Kırım Hanlığı'nda Nogay Uleması", *Kırım'da İslâmi Eğitim: Tarihi Geçmiş ve Gelişim Yolları, (Zincirli Medresenin 515. Yılı ve kurucusu Mengli Giray Han'ın vefatının 500. Yıl dönümü münasebetiyle)*, Yalta/Kırım 10-13 Ekim 2015.

⁵ Barbara Kellner-Heinkele, "Crimean Tatar and Nogay Scholars of The 18th Century", *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, Berlin 1996.

⁶ Eserin el yazması tek nüshası Berlin'dedir. Bkz. Sâ'id Giray, *Tarih-i Sâ'id Giray*, Staatbibliothec zu Berlin, Hs.or. 923, 87r-135r.

Kadı Sicillerinde ise özellikle davaların şahitleri (*Şuhudü'l-hal*) kısmında çok sayıda *şeyh* unvanlı isim geçmektedir. Ancak tarikat veya tasavvufi mensubiyetlerine dair bilgilere yer verilmemiştir bu nedenle *Şeyh* kelimesinin unvan veya isim olarak kullanımı konusunda bir malumatımız yoktur.

Kırım Hanlığı'nda meşayih meselesi üç aşamada ele alınabilir. Öncelikle Deşt-i Kıpçak coğrafyasında İslamiyet meselesi ele alınarak, İslamiyet'in bölgede yayılması ve bu bölgeyi besleyen kaynaklar iyi tespit edilmelidir. Zira bölgedeki tasavvufi görüşlerin temelini oluşturmaları bakımından ehemmiyetlidir. İkicisi Kırım Hanlığı sınırlarında tespit edilebilen şeyhlerin kimliği üzerinden coğrafyada görülen tasavvufi fikirler, uygulamalar ve temsilcilerinin tespiti meselesidir. Kırım Hanlığı'nda bu meselenin kapsamlı çalışmaya ihtiyacı vardır. Seyahat notları ve yerli kaynaklar coğrafyaya ulaşan tasavvufi fikirleri tespit etmemize imkân sunmasına rağmen, söz konusu tasavvufi fikirlerin coğrafyada nasıl şekillendiği ve uygulandığı, ayin ve erkânı ve bunların toplumsal yaşama yansımaları hakkında yeterli bilgi sunmamaktadırlar. Son olarak tasavvufi fikirlerin yönetime etkisi ve temsilcilerinin Hanlıktaki statüleri meselesidir. Kırım Hanlığı'nın yönetiminde bir yandan Karaçi Beylerinin söz sahibi olması öte yandan Osmanlı Devleti'nin himayesinde bulunması ve son olarak Cengiz ananesini devam ettirmesi Hanlığın yönetim anlayışını bu özel şartlar içinde değerlendirmeyi gerekli kılmıştır. Bu değerlendirmenin içerisinde şeyhlerin hanlığın yönetimindeki rolü meselesini izah için müstakil bir kaynak veya çalışma yoktur. Bu nedenle Kırım Hanlığı'nda yönetime yakın ulemanın veya hanedan mensuplarının eserlerinden ulaşılabilen bireysel örneklerin bir araya getirilmesiyle, uygulamadan geleneğin tespitine çalışılacaktır. Bireysel örneklerin genellenmesi meselesi ilmi açıdan tartışılabilir bir kapı açacaktır ancak başlangıç oluşturması bakımından ehemmiyetlidir.

1. Deşt-i Kıpçak'ta İslâmiyet

Kırım Hanlığı'nda meşayih sınıfının ortaya çıkışını, gelişimini, özelliklerini ve bu özelliklerin coğrafyadaki şekillenmesini anlayabilmek; Kırım Yarımadası'nda Türk-İslâm kimliğinin oluşumunu anlamayı ve Altın Orda Hanlığı'nın İslâmlaşma sürecini anlamayı zorunlu kılmaktadır. Altın Orda'nın İslâmlaşması, Deşt-i Kıpçak coğrafyasına İslamiyet'in ilk ulaştığı Bulgarlar döneminden başlayarak 15. Yüzyılda Kırım Hanlığı'nın ortaya çıkışına kadar olan dönemde coğrafyanın alt yapısındaki İslâmî oluşumların, etkileşimlerin ve kurumlaşmaların üzerinde yükselmiştir.

Deşt-i Kıpçak'ta ilk İslâmî hareketler Bulgarlar dönemindedir. Söz konusu sürecin temel kaynağı İbn Fadlan'ın seyahatnamesidir. Zira kendisi İtil Bulgar hükümdarı İlteber Almuş'un 308 (920-921) yılında Abbasi Halifesi Muktedir-billah'tan talep ettiği İslâmî eğitim için ulema ve kale yapımına gerekli maddi desteğin bölgeye ulaştırılmasından sorumlu heyetin içinde yer

almıştır.⁷ İslâmlaşma sürecinin Sünnî mezhep üzerinden gerçekleşmesi ve Abbasi Halifesine bağlanması sonraki yüzyıllarda bu coğrafyanın Selçukluların ve Osmanlıların taşıyacağı cihan şümûl anlayışta coğrafi bütünlüğün sağlanmasına zemin hazırlayacaktır.

Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki İslâmî şekillenmeyi etkileyen bir diğer bölge Harezmi olmuştur. Harezmi bölgesi ile var olan siyasi ve ticari bağlantılara zamanla dini bağlantılar da eklenecek ve Harezmi bölgesinin dinî ve tasavvufî fikirlerinden beslenecektir. Zira Kırımî, eseri *Umdetü'l-Ahbâr*'da coğrafyadaki ilmi ve dini yapıya ışık tutacak Harezmi ile etkileşime dair *Ravzatü'l-Matar*'a atıf yaparak bir örneğe yer vermiştir.

Bulgar topraklarının kuzey enlemlerde olması hasebiyle yaz aylarında akşam ezanının hemen ardından namaz bitiminde şafak sökmeye üzerine yatsı namazının vaktinin olmaması nedeniyle bu vakit için kaza gerekip gerekmediği tartışılmıştır. Coğrafyada etkin bir isim olan Şemsullah yemtu'l-Halvani kaza gerektirdiğine dair fetva vermişse de Harezmi'den (Hive'de) İmam-ı zaman olan İmam Bekâli'nin fetvasına göre kaza gerekmemektedir. Uzaklık nedeniyle bir araya gelip konuyu etraflıca tartışamayan hocalardan Bekali bir talebini Harezmi'e göndermiştir. Kendini belli etmeden bir soruyu sormasını tembihlemiştir. Ancak durumu anlayan Bekâli nazikçe derişve: "bir adamın ayağı topuğundan kesilirse abdestin farzı kaç olur?" sorusunu yöneltmiştir. Derişvin 3 kalır cevabına karşı, yatsının vakti de bu şekildedir, demiştir. Bu cevap kabul görmüştür.⁸

Harezmi ile Deşt-i Kıpçak'ın söz konusu dinî ve ilmî iletişimi sonraki devirlerde de devam etmiştir.

Harezmi bölgesi, XI. yüzyılda Irak ve Horasan'da tarikatlarla ortaya çıkan ve güçlenen sûfizmin yayıldığı XII. Yüzyılda Türklerin en kalabalık olduğu bu coğrafyada merkezi bir hüviyet kazanmıştır. İlk Türk tarikatı olarak Sirderya havalisinde Yesi-Taşkent civarında Hoca Ahmed Yesevi tarafından tesis edilen *Yeseviliğin* merkezi, Bakırhan şehri olmuştur. Ahmed Yesevi'nin üçüncü halifesi Süleyman Hâkim Ata adına izafe edilen ve İdil-Ural, Kırım ve Kazan ve Türkistan Müslümanlarınca sıklıkla okunan Bakırhan Kitabı *Yeseviliğin* Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki etkisinin göstergesidir.⁹

Cengiz ananesinin kuzey-batı temsilcisi olan Cuçi Ulusu, XIII. yüzyılda Deşt-i Kıpçak coğrafyasının barındırdığı Türk-İslâm kimliğini devralıp Altın

⁷ İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, Ter. Ramazan Şeşen, İstanbul 1995, s. 11.

⁸ Abdülgaflar Kırımî, *Umdetü'l-Ahbâr*, Transkript: Derya Derin Paşaoğlu, Kazan 2014, s. 114, 116, 330.

⁹ Abdullah Gündoğdu, "Özbek Han'ın İslâmlaşırma Politikası ve Türk Halklarında Kimlik ve Aidiyet", *Özbek Han Camii'nin 700. Yıldönümü Münasebetiyle Kırım'daki İslâm Mirasını Öğrenme ve Mirasın Korunmasının Aktüel Sorunları Uluslararası Konferansı*, Akmesic (Simferopol), Kırım 14-18 Ekim 2014, s. 96; Güzel Tuymova, "Kırım ve Kazan Tatar İlahilerinde Ortak Vasıflar", *Karadeniz Araştırmaları-Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, S: 13, Bahar 2007, s. 133.

Orda Hanlığı olarak varlığını devam ettirmiştir. Zira bölgede 1120-1220 yılları arasında artan Rus saldırıları ve Rus-Bulgar çatışmasının artışı bölgedeki İslâmi varlığı tehdit eder boyuta ulaşabilecek niteliktedir.¹⁰ İslâmiyet'i kabul eden ilk Altın Orda hanı Cuçi oğlu Berke Han'dır ve Harezm'de eğitim almıştır. *Kübreviliğin* kurucusu Necmeddin Kübrevi'nin talebesi Şeyh Seyfeddin (Harezmî) Bâharzî'den¹¹ ilim ve marifet tahsil edip, keramet sahibi¹² olmuştur. Kur'ân-ı Kerim öğretmek üzere okullar açtırmış, Saray'da imam ve müezzinler bulundurmuş ve âlimleri himaye etmiştir.¹³ Ancak Berke Han'ın ölümüyle İslâmiyet'ten uzaklaşan Altın Orda Hanlığı yönetimi, Özbek Han zamanına kadar Moğol ananelerince inanmaya devam etmiştir.¹⁴ Özbek Han döneminde (1313-1340) bu coğrafyaya ulaşan ve onu İslâmiyet'e davet için Saray'a giden şeyhlerin Özbek Han ile görüşmesi ve İslâmiyet'i tebliğleri Kırım yerli kaynaklarında ayrıntılarıyla hikâyeye edilmiştir.¹⁵ Özbek Han ile birlikte ümerası ve sipahiyani da İslâm ile şereflenmişlerdir. Şeyhler İslâmiyet'in hükümleri konusunda doğudan batıya bütün Tataristan'ı irşad etmişlerdir. Hatta Kırımî'ye göre; *Tevârih-i Özbekiyan'da tahrir edildiği üzere İslâm ehli olan Tatarlara Özbek Halkı denmesinin sebebi budur.*¹⁶ Bu oluşumun

¹⁰ Abdullah Gündoğdu, "Altın Orda Sahasında İslâmlaşma ve Sonuçları", *Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri IRCICA*, İstanbul 2008, s. 235.

¹¹ Seyfeddin Bâharzî, (ölm. 658-659/1259-1260) Necmeddin Kübra'nın halifelerindedir. Buhara, Bağdat ve Nişabur'da ilim tahsil etmiş, başta Necmeddin Kübra olmak üzere Ali b. Muhammed Mavsilî'den ve Ebû Reşid el-Gazzal'dan hadis rivayetlerinde bulunmuştur. İlkın Herat'ta Şeyh Tâceddin Mahmud el-Üşnühi'den hırka giymiş ardından Necmeddin Kübra'ya intisap etmiştir. İkinci erbaîninden sonra şeyhi Necmeddin Kübra onu Buhara'ya göndermiştir. Fethâbât bölgesinde hangâhını kuran Bâharzî'nin Berke Han'ın İslâmiyet'i kabulünde rolü büyüktür. Süleyman Gökbulut, *Necmeddin-i Kübrâ*, İstanbul 2010, s. 155-157. Menkıbevi örnekleri için bkz. Abdurrahman Câmî, *Evlîya Menkıbeleri*, Tercüme ve Şerh: Lâmiî Çelebi, Haz. Süleyman Uludağ-Musrafâ Kara, İstanbul 2011, s. 575. Necmeddin Kübra'nın kurduğu *Kübreviyye* tarikatı, *Sühreverdiyye*'nin bir kolu olarak görülebilir. Zira Necmeddin Kübra, *Sühreverdiyye*'nin kurucusu Ebu'n-Necib es-Sühverdi'den yetişen Ruzbihan'dan tarikat ilmini, Ammar'dan halvet ve uzlet ilmini ve İsmail el-Kasrî'den hırkayı almıştır. Ancak Harezm'de coğrafyanın etkisi ve tasavvufdaki özgün tercihleriyle ortaya koyduğu *Kübreviyye* tarikatı yeni bir kimlik kazanmıştır. Necmeddin Kübra, *Şâfiî* mezhebine mensup Sünnî bir mutasavvıftır. Gökbulut, *a.g.e.*, s. 184, 203.

¹² Kırımî, eserinde söz konusu kerametlere ilişkin olarak, evliya kerametlerine inanlar için caizdir uyarısıyla iki örnek vermiştir. Bkz. Kırımî, *a.g.e.*, s. 66, 67.

¹³ Enver Konukçu, "Berke Han", *DİA*, İstanbul 1992, C: 5, s. 506.

¹⁴ Kırımî, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁵ *Ötemiş Hacı Tarihi ve Umdetü'l-Ahbâr'da* paralel bilgilerle verilen söz konusu hikâyeler muhtemelen her iki eserin ortak kaynağı olan *Tarih-i Dost Sultan'dan* alınmış olmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ötemiş Hacı, *Cengizname*, Haz. İlyas Kamalov, Ankara 2009, s. 15; Kırımî, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁶ Kırımî, *a.g.e.* s. 73-76. Öte yandan Özbek Han'ın oğlu Canıbek Han döneminde Altın Orda Hanlığı'nın İslâmî kimliği, *dinen caiz olmayan davranışlarda bulunan Tebriz Meliki Melik Eşref'in ulemayı kandırarak aldığı karar karşısında çaresiz kalan ulema ve şeyhlerin* din adına başvurdukları merci makamına ulaştığını göstermektedir. Kırımî, Canıbek Han'ın saltanatını, *ulema ve meşâyih için sığınacak yer* olarak tanımlamıştır. Hanlığın bu noktaya ulaşmasında Hz.

temellerini atan söz konusu şeyhler;

- Şeyh Meciddüddin Şirvâni; Hz. Ali neslindedir. Seyyid Yahya hazretlerinin ceddidir.

- Baba Tükles Şeyh Necibüddin; Muhammed bin Ebubekir Es-Sıddik evlâdından olup Nogay Emiri Edigü'nün ceddidir.¹⁷

- Şeyh Ahmed; Muhammed Hanefiyye-i uluvviyedendir.¹⁸ Muhammed Hanefiyye, Hz. Ali'nin oğludur. Annesi Havle bint Cafer el-Hanefiyye olduğu için Muhammed b. Hanefiyye veya İbnü'l- Hanefiyye denilmiştir.¹⁹

- Şeyh Hasan Gürgani,²⁰ Horasan'ın Gürgan şehrinde olmalıdır.

Adı geçen dört şeyhin silsilelerindeki vurgu, Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki sülûlîğin tanımlanması ve temelini anlaşılması konusunda başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Zira tasavvufta tarikat silsilelerinin Hz. Ali'ye, Hz. Ebu Bekir'e veya her ikisine de bağlanması geleneği vardır. Söz konusu şeyhlerin de Hz. Ali'nin *seyyid* nesliyle *Hanefiyye* nesline, Hz. Ebu Bekir nesline ve Horasan tasavvuf anlayışına mensubiyetleri; küfre karşı tasavvufî kaynakların birlikteliğini sembolize etmektedir ve şeyhlerin şahsında söz konusu tasavvufî görüşlerin coğrafyaya ulaştırıldığına göstergesidir.

Özbek Han zamanında (1313-1340) Altın Orda Hanlığı'na seyahat eden İbn Battuta Kırım Yarımadası üzerinden Kefe, Macar, Azak ve Suğdak şehirlerinden sonra Saray şehrine ulaşmıştır. Kırım'da ahiler tarafından misafir edilen İbn Battuta, *Hanefî* kadısı Şemseddin Sayli, *Şâfiî* kadısı Hıdır, Hoca Alâeddin Asî ve *Şâfiî* hatibi Ebubekir ile görüşme imkânı bulmuştur.²¹ Kefe'de Şeyhzade Horasânî'nin tekkesinde konaklayan İbn Battuta'nın Antalya'dan itibaren Kefe'ye kadar ahiler tarafından misafir edildiği görülmektedir. Anadolu ile ticari bağlantısı olan Kırım yarımadasının Alaaddin Keykubat zamanında yapılan Suğdak seferi²² ile siyasi bağlantısı sağlanmış ve

Ömer adaletini kendine örnek alan, Saadettin Tefazani'nin eserlerini incelediği bilinen Cambek Han'ın ilme ve diyanete verdiği önem göz önünde bulundurulmalıdır. Kırımî, *a.g.e.*, s. 76.

¹⁷ Kırımî'ye göre Baba Tükles'in nesli Bahaüddin Veled'e dayanmaktadır; *Baba Alim Şeyh Arifibillah Tuğlas bin şeyh İbrahim bin Celaleddin sultanü'l-ulema eş-şeyh Bahaüddin Veled bin eş-şeyh Şafî* şeklinde devam etmektedir. Kırımî eserinde bu ismi bir bütün olarak *Celaleddin sultanü'l-ulema eş-şeyh Bahaüddin Veled*, şeklinde ifade etmiştir; ayrıntılar için bkz. Kırımî, *a.g.e.*, s. 235, 243.

¹⁸ Kırımî, *a.g.e.*, s. 73

¹⁹ Mustafa Öz, "Muhammed b. Hanfiyye", *DİA*, İstanbul 2005, C: 30, s. 537.

²⁰ Kırımî, *a.g.e.*, s. 73.

²¹ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2000, C: 1, s. 464.

²² Suğdak; Anadolu, Suriye ve Musul'lu Müslüman tüccarların ticaret yaptığı bir liman şehridir. 1223 yılında Moğolların (Cebe ve Söbütey'in) yağmalayıp çekilmesinden sonra kargaşanın devam etmesi üzerine Alâeddin Keykubat, Suğdak'a Emir Hüsameddin Çoban komutasında bir donanma göndermiştir. Şehrin fethinden sonra Sultan'ın fermanına uygun olarak yapılan siyasi ve ticari düzenlemelerin yanı sıra, Emir Çoban şehre girdikten sonra yüksek bir mevkide ezan okutulmuştur. Bir cami yaptırılıp, müezzin, hatip ve kadı tayin edilmiştir. Bu seferin tarihi konusunda kaynaklar arasında görüş ayrılığı vardır. İbni Bibi seferin tarihini açıkça ifade etmese de Ermeni seferi (1225) ile birlikte izah etmesinden dolayı 1224'ün sonu 1225'in

bölgede iskân edilen ticaret ve zanaat erbabının mensup olduğu ahilik teşkilatıyla da dini bağlantılar tesis edilmiştir.

Bu bağlamda değinilmeden geçilmemesi gereken bir diğer husus da II. İzzeddin Keykavus ve Sarı Saltık'ın Kırım'a gitmesi meselesidir. II. İzzeddin Keykavus'un Bizans'a sığınmasının ardından Sarı Saltık'la birlikte Dobruca'ya geçtiği, burada iki üç Müslüman köyü kurup,²³ ardından yanına buradaki Türkmenleri de alarak Sarı Saltık'la Kırım'a gittiği bilinmektedir. Berke Han ve Münge Temür döneminde toplam 15 yıl boyunca (II. İzzeddin Keykavus'un ölümüne 1279'a kadar) Deşt-i Kıpçak'ta kalan Türkmenler ve Sarı Saltık, sultanın ölümüyle Dobruca'ya geri dönmüşlerdir.²⁴ Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki Baba Tükles'in İslâmiyet'i yayma görevine özdeş bir görevle tanınlanan Sarı Saltık Anadolu sûfi geleneğinin bir parçasıdır.

1. Kırım'da Tarîkâtlar, Tekkeler ve Şeyhler

Kırım coğrafyasının gerek Hazar'ın doğusu Harezmi, Maverâünnehir ve Horasan'la gerekse batıda Anadolu'daki Türk İslâm dünyasıyla bütünleşmesi Kırım Hanlığı'nın siyasi teşekkülünden çok daha erken bir dönemde başlamıştır. İbn Battuta'nın seyahatine kadar geçen yaklaşık yüz yıllık süreçte Kırım Yarımadası Anadolu'daki Türk-İslâm kimliğinden beslenmiştir. Ancak bu yüzyılda Anadolu'nun, Moğol istilâsının önünden gelen Maverâünnehir, Harezmi ve Horasan ulemasıyla yetiştiği göz ardı edilmemelidir. Bahaüddin Veled, Mevlâna Celâleddin Rumî, Necmeddin Dâye, Sadreddin Konevi, gibi âlimler başta olmak üzere çok sayıda ulema Hazar Denizi'nin batısındaki Türk-İslâm kimliğinde Türk tasavvuf anlayışını şekillendirmişlerdir. Köprülü; *söz konusu ulemanın ufak tefek nokta-i nazar farkını bir kenara koyarak hepsinin Muhyiddin Arabî'nin sûfi felsefesinin birer savunucuları olduğunu* ifade etmiş ve hepsini *Horasan sûfileri* addetmiştir. *Horasan Erenleri* ifadesi şahısların ötesinde bir mana taşımakta olup Horasan'dan gelen dervişler değil, *Melâmetiyye* mesleğindeki sûfiler²⁵ anlamını taşıyarak bir ekolü ifade etmektedir.

Evliya Çelebi'nin notlarına göre; Kefe'de, *Hanefî* mezhebinin şeyhülislamı bulunmaktadır ve *Şâfiî, Malikî, Hanbelî* müftüsü olmayıp, *Hanefî* müftüsü herkesime hizmet etmektedir.²⁶ Oysa yukarıda da ifade edildiği üzere İbn Battuta, *Hanefî* ve *Şâfiî* kadılarıyla görüşüğünü bildirmişti. İbn Battuta'dan Evliya Çelebiye kadar geçen sürede Kefe'de *Hanefî* mezhebinin ağırlık kazan-

başında gerçekleşmiş olmalıdır. Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1120-1237)*, Ankara 2003, s. 38.

²³ István Vásáry, *Kumanlar ve Tatarlar*, YKY, İstanbul 2008, s. 90; ayrıntılı bilgi için bkz. Yazıcızâde 'Ali, *Selçuk-nâme- İndeksli Tıpkı Basım*, Haz. Abdullah Bakır, Ankara 2014, s. 414a.

²⁴ A. Yaşar Ocak, *Sarı Saltık*, Ankara 2002, s. 36.

²⁵ M. Fuat Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, Ankara 2005, s. 27.

²⁶ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul 2011, 7. Kitap, C: 2, s. 549, 562, 568.

dığı görülmektedir. Yine Çelebi'ye göre Kırım halkının mezhebi *hanefidir* ancak Kırım dışında yer alan Uluğ Nogay, Şıdak Nogay, Urumbet Nogay, Kiçi Nogay, Mansurlu, Sincivitli, Şirinli, Mankıtlı, Çobanelli, Nevruzelli, Deveylli kabileleri *Şâfiîdir*. Söz konusu farkın sebebi Nogayların bölgeye geliş zamanıyla ilgili olmalıdır. Zira Nogaylar İtil'in doğusunda Cim ve Emba Nehirleri arasında, Harezm'in kuzeyindeki coğrafyada XV. yüzyılın ilk yarısında Edigü oğulları liderliğinde teşkilatlanmışlardır. Nogayların İtil'in batısına geçmeleri ve söz konusu kabilelere ayrılmaları Yusuf ve İsmail Mirza'nın görüş ayrılığı ile başlayan Nogay Ulusu'nun parçalanmasından sonraya yani XVI. yüzyılın ikinci yarısına ve XVII. yüzyılın başlarına tekâmül etmektedir. Necmeddin Kübra'nın Şâfiî mezhebinden olması ve XVI. yüzyıla kadar İtil doğusunda bulunan Nogayların Harezm'le olan iletişimi söz konusu durumu izah edebilir.

Tarikatlar ve tekkeler konusunda da oldukça hacimli bilgiler içeren Evliya Çelebi'nin notlarına göre; Kırım'da *Halvetiyye, Celvetiyye, Kadiriyye, Gülşeniyye, Mevleviyye* ve *Nakşibendiyye* tarikatlarının mensupları bulunmakta olup (Sefer Gazi Ağa'ya atıfla) *Halvetiyye* ve *Celvetiyye* tarikatlarında 40 bin kadar ehl-i tevhîd sûfilere bulunmaktadır. Kırım'daki tarikat yapıları konusunda Evliya Çelebi'nin çoğunlukla *tekke* ve *zaviye* terimlerini kullandığı görülmektedir. Aynı şekilde Umdetü'l-Ahbâr başta olmak Kırım yerli kaynaklarında da *tekke* ve *zaviye* terimleri kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde tarikat yapıları için kullanılan; *tekke, dergâh* ve *hankah* terimleri belirli bir tarikata aidiyetliği ifade etmeyen veya kuruluş amacını yansıtmayan yapılar. *Asitane* ve *zaviye* terimleri tarikat yapılarının, bağlı buldukları tarikat içerisindeki statüsünü belirtir. *Asitane*, bir tarikatın ve tarikat kolunun merkezi için kullanılmıştır. *Zaviye* ise, asitanelere bağlı ufak kuruluşlardır. *Gülşenihane, Kadirihane, Kalenderhane, Mevlevihane* gibi terimler ise ilgili tarikata aidiyeti ifade etmiştir. Ancak *tekke* terimi tam teşekküllü asitanelerden, en mütevazı zaviyelere kadar her türlü tarikat yapısını ifade eden kapsayıcılıkla halk dilinde yaygın bir kullanıma sahiptir.²⁷ *Tekke* teriminin kapsayıcılığı Kırım coğrafyasındaki kullanımı için yeterlidir. Ancak *zaviye* teriminin kullanımı konusu üzerinde durulması gereken bir husustur. Zira ileride de ifade edileceği üzere Kırım Hanlığı'nın yönetimine, divana katılan şeyhler konusunu izah eden Abdülgaffar Kırımî, "...dört ocak tabir olunan ulemâ-yı izâm ve meşâyih-i kirâm ki evvela zaviye-yi Güleç şeyhi..."²⁸ şeklinde şeyhleri sıralamıştır. *Ocak* tabiri silsileye işaret ediyor olmalıdır. *Zaviye* teriminin tarikat veya tarikat kolunun merkezine bağlı daha ufak kuruluş olması, öte yandan hanlığın divanında temsil yetkisine sahip olması göz önünde tutulduğunda, Kırım coğrafyasında yetkin ancak tarikat noktasında coğrafya dışında bir merkeze

²⁷ M. Baha Tanman, "Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/Tekkeler", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler-Kaynaklar-Doktrin-Ayin ve Erkan-Tarikatlar-Edebiyat-Mimari-İkonografi-Modernizim*, Haz. Ahmet Yaşar Ocak, Ankara 2014, s. 363.

²⁸ Kırımî, a.g.e., s. 222.

bağlılığı gerekli kılmaktadır. Nitekim söz konusu bağlılık Osmanlı Devleti'nin himayesiyle izah edilebilir.

Kırım Hanlığı'nda tarikatların yayıldığı muhitler konusunda İlber Ortaylı, Bektaşî tekkelerinin bulunmadığına işaret ederek, Sufilerin çoğunlukla *Halvetiyye* ve *Kadiriyye* tarikatlarında, okumuşların ise *Nakşibendiyye* ve *Mevleviyye* tarikatlarında toplandığını²⁹ ifade etmiştir. 18. yüzyıl Nogay ulemasından Yedisan Uleması Ali Efendi'nin, tarîk-i *Nakşibendiyye*'den Buharalı Nurullah Efendi'ye intisap edip, ondan ders aldığı görülmektedir. Yine Yedisan ulemasından olan Mangıt Gökgöz kabilesinden Hacı Mehmed Efendi'nin kabilesi arasında müderrislik yapıp, *Nakşibendiyye* tarikatına mensup olup, keşif ehlinde olması söz konusu ayrıma örnek teşkil etmektedir.³⁰

Osmanlı Devleti'nde XVI. Yüzyılda medrese çevreleri tasavvufa büyük rağbet göstermişlerdir. Bu dönemde tarikat çevreleri sağlam bir zahir-batın dengesi oluşturmuşlardır. Tekkelerin irşatla meşgul olan şeyhleri, şeriat ve tarikat birlikteliği konusunda oldukça hassas davranarak, bunu müritlerinin terbiyesine yansıtmışlardır. Söz konusu birliktelik hassasiyeti ilmiye mensuplarını tekkelere çekmiştir.³¹ Yukarıda verilen Ali Efendi ve Hacı Mehmed Efendi dışında, Kırım ve Nogay ulemasından Dağıstani Mehmed Efendi, Bay Akay Efendi, Hacı Kurman Efendi, Süleyman Efendi ve Tayyari Mehmed Efendi'nin ilmiye sınıfına mensubiyetlerinin yanı sıra şeyhlik makamı veya tarikat mensubiyetleri bulunmaktadır. *Tarih-i Said Giray*'da yer alan şeyhlik makamına sahip bu isimlerin hangi tarikata mensup olduklarına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır ancak şeyhlik makamında oldukları bilinmektedir.

Dağıstanî Mehmed Efendi: Ulema sınıfından olup, şeyhlik makamındadır. Aslen Kuban boyunda bulunan Nogaylardan Kasbolatoğlu kabilesindedir. İlim öğrenmek için Bucak tarafına gelmiştir. Bucak ulemasından ilim üma'rifet tahsil etmiş ve Bender'de imamlık, şeyhlik (meşihat) ve hatiplik yaparak burada ikamet etmiştir. Gerçekte âlim olmasından başka marifet-i cüz'iyede Rub'ı Daira'ya mahareti vardır. Yapı olarak dünya işlerini hoş gören, güzel nükteler söyleyen ve akıcı şiir kabiliyetine sahip olan Mehmed Efendi Arapça'yı güzel telaffuz etmiş ve bu yönünü Osmanlı lisanında da göstermiştir. Osmanlıcası, dilinin Nogay olduğunu kimsenin fark edemeyeceği düzeydedir ki Nogay olduğunun işareti yalnızca simasıdır.

Bay Akay Efendi: Ulema sınıfından olup, şeyhlik makamındadır.

²⁹ İlber Ortaylı, "Türkiye'de Kırımlı Aydınlar", *Sanatı, Tarihi, Edebiyatı ve Musikisiyle Kırım*, Ankara 2003, s. 62; Çelebi'ye göre; Gözleve'de, *Halvetiyye* ve *Celvetiyye* tekkeleri vardır. Kalgay Sultanın tahtgâhı olan Akmesid'te ise 3 adet *Halvetiyye* tekkesi mevcuttur. Kefe'de *Halvetiyye*, *Celvetiyye*, *Kadiriyye* ve *Gülşeniyye* tekkelerinin varlığını bildirirken Mevlêvîhane'sinin olmadığını vurgulamıştır. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 543, 576.

³⁰ Sâ'id Giray, *a.g.e.*, v. 102-b.

³¹ Öngören, *a.g.e.*, s. 358.

Yedisian Nogaylarından Tulga (Tuvulga?) kabilesindendir. İlk eğitimini Kırım ulemasından alarak ilim ve irfan öğrenmiştir. Yıllarca talebenin ders ve ifadesiyle meşgul olmuştur. Daha sonra dedikodulardan uzak kalıp kendini ibadetle meşgul etmiştir. Tarih-i Said Giray'ın te'lifi döneminde yaşı yetmişten fazla olup, halen zamanını ilim ve ibadetle değerlendiren âbid ve zâhid (sûfi) bir pîr-i nuranidir.

Hacı Kurman Efendi: Yedisian halkından olup, asrın Kırım ulemasından kırâat eğitimi almıştır. İlk dönemlerinde Yedisian cenilerine geldiği işitilmişse de daha sonra pişmanlık duyup, tövbe etmiştir ve ibadetle meşgul olup meşâyih'ten sayılmıştır. Kel Akay Çelebi adında bir oğlu vardır. Oğlu zamanın zahidlerinden olan kutb-u zaman Hâdim Müftüsü Efendiye gitmek istemişse de ailesi ve çoluk çocuğu sebebiyle gidememiştir.

Süleyman Efendi: Yedisian Nogaylarından Kakbaş kabilesindendir. Akkirman ulemasından ve İlyas Efendi'den eğitim aldıktan sonra kabilesinin içinde müderris olmuştur. İlmi ve faziletiyle tanınmış, takvada dönemin nadirlerinden olmuş, velilik nuru yüzüne yansımıştır. Zira Said Giray kendisi ile bir- iki kez görüşme imkânı bulduğunu ve hayır duasını alabildiğini ifade etmiştir. 1170 yılında hacca gitmiş, Medine'de vefat edince Bâkî'de³² defnedilmiştir. Hac arkadaşlarının nakline göre; Süleyman Efendi Medine yolunda iken bir rüya görmüş ve arkadaşlarına galiba ben Medine'de kalırım, zira rüyamda bir beyaz deveye binip, Peygamber Efendimizle gidermişim demiştir. Nitekim Süleyman Efendi'nin rüyası gerçekleşmiş hacda vefat etmiş ve orada kalmıştır.³³

Yine Kırımlı olup Rumeli veya Anadolu şehirlerinde cami dersleri hizmetinde olan Kefeli Haydarzade Mehmed Feyzi Efendi (ö.1055/1645) bir *Halvetî* şeyhidir. Selim Baba (ö.1170/1756-57) İstanbul'da eğitim almış ve kadılığa atanmış Kâdiriyye tarikatına mensupken, Ahmed Efendi (ö.1156/1743) ve Hicâbî Abdülbâki Efendi (ö.1238/1823) *Nakşibendî*'dirler.³⁴

Zahir-batın dengesinin oluşumundaki şeriat-tarikat birlikliğinde etkin rol oynayan bir diğer faktör ise söz konusu şeyhlerinin çoğunlukla medrese ilimlerini de tahsil etmiş olmalarıdır.³⁵ Örneğin XVIII. Yüzyılın şeyhlerinden Cuyinçi Şeyhi Abdurrahman Efendi ile Güleç Şeyhi Musa Efendi'nin Kırım'da devrin ulemasından eğitim aldıkları bilinmektedir.

1.1. Halvetiyye

Halvet; tasavvufta terminolojik manada, *Halvetiyye* Şeyhi Ömer Fuadî tarafından *ruhun kimsenin olmadığı yerde Allah'la konuşmasıdır*, şeklinde

³² Cennetü'l-Bâkiyye: Medine'deki mezarlık.

³³ Sâ'id Giray, *a.g.e.*, v. 101-b.

³⁴ Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, s. 10-12.

³⁵ Öngören, *a.g.e.*, s. 358

tanımlanmıştır. Tasavvufî hayata yeni başlayan kimsenin belli bir müddet hemcinslerinden ayrı kalıp zihnini Allah düşüncesi üzerine yoğunlaştırmasıdır.³⁶ İbni Arabî'ye (ö.661/1263) göre *Halvet, müridin halktan uzak kaldığı kadar Allah'a yaklaşmasıdır*. Aynı dönemde Mevlana Celâleddin Rumî (ö.673/1274) başlangıçta *halvete* girmiş, birçok kez *erbâin* (kırk gün çile) çıkarmış ancak Şems-i Tebrizî ile karşılaştıktan sonra *halveti* terk edip *celveti* tercih etmiş, halkın arasına karışmıştır. *Halvet, Yeseviyye* Tarikatında da uygulana gelen bir metottur.

Halvetiyye tarikatı, Ebu Abdullah Sirâceddin Ömer bin Ekmeleddin Lahci *Halvetiyye* (ö.750/1349) tarafından İran'da kurulmuştur.³⁷ Ancak gerçek kurucusu pîr-i sâni olarak bilinen Seyyid Yahya Şirvanî (ö.868/1463)'dir.³⁸ *Halvetiyye* tarikatında ilk defa halifeler yetiştirip başka memleketlere gönderen Yahya Şirvanî olmuştur. Şirvanî'nin halifelerinin XV. yüzyılın ortalarında Anadolu'ya gelmesiyle Osmanlı Devleti'nde *Halvetiyye* tarikatı yayılmaya başlamıştır. Yahya Şirvanî'den sonra; *Ruşeniyye*, *Cemaliyye*, *Şemsiyye* ve *Ahmediyye* olmak üzere dört ana kola ayrılan *Halvetiyye*, bu dört ana koldan sonra birçok alt şubeye ayrılmış olup tasavvuf tarihinde en çok alt kol ve şubeye sahip tarikat olarak nitelendirilmiştir. Bütün alt kol ve şubelerinin kurucuları Türk'tür. İslâm kültüründe bir tasavvuf okulu olan ve Türklük rengi ağır basan, 40'a yakın şubesi olan *Halvetiyye* tarikatı tamamıyla *Sünnî* karakterlidir. Tarikatlarda silsileleri Hz. Ebu Bekir'e ulaşan ve zikir-i hafiyi (gizli) esas alanlar *Bekri*, silsileleri Hz. Ali'ye ulaşan zikir-i cehri'yi (açık) esas alanlar *Alevi* tarikatlar şeklinde isimlendirilmişlerdir. Sadece bu anlamda *Halvetiyye* tarikatı *Alevi* tarikatlar kategorisine girmektedir.³⁹ Tasavvuf tarikatları arasında Türk insanını ve Türk toplumunu en çok etkileyen, ona hitap eden *Halvetiyye* tarikatı olmuştur. Bunun nedenini *Halvetiyye* tarikatının çıkış yeri olan Horasan bölgesi ile ilişkilendirmek gerekir. Zira bu bölge ilk dönemlerden itibaren siyasi ve dini mezheplerin boy gösterdiği, ehli beyt sevgisine dayanan tarikatların Abbasi hareketiyle yayıldığı Türk coğrafyasıdır.

Kırım'da *Halvetiyye* tarikatının yayılması Seyyid Yahya'nın küçük oğlu Şeyh Nasrullah'ın Kırım Hanı'nın daveti üzerine Kırım'a gitmesi, burada hem *nakibüleşraflık* görevini üstlenip, hem de tarikat faaliyetlerini sürdürmesiyle gerçekleşmiştir. *Halvetiyye* tarikatı Kırım ve çevresinde ilk defa onunla yayılmıştır.⁴⁰ *Nakibüleşraflık*, seyyid ve şeriflerin kanun ve âdetlere uyup, uymadıklarını takip ederek uygunsuz davranışları cezalandırılması, sahte

³⁶ Mustafa Aşkar, "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye'nin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XXXIX, S:1, Ankara 1999, s. 536; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 1997, s. 103.

³⁷ Öngören, *a.g.e.*, s. 27.

³⁸ Yukarıda da ifade edildiği üzere, Özbek Han'a İslâmiyet'i tebliğ eden şeyhlerden Şeyh Mecidüddin Şirvânî, Yahya Şirvanî'nin ceddidir. Kırımı, *a.g.e.*, s. 73.

³⁹ Aşkar, *a.g.m.*, s. 554.

⁴⁰ Hasan Kırımı'ya atıfla, Mehmet Rıhtım, "Yahya-yı Şirvânî", *DİA*, İstanbul 2013, C: 43, s. 264-266.

seyyid ve şeriflerin tespit edilmesinden sorumludur.⁴¹ 17. yüzyıl *Kırım Kadı Sicillerinde* Nakibü'ş-şerif es-Seyyid Muhterem Efendi, Es-Seyyid Abbas Çelebi ve Emir Ali Efendi'nin isimleri yer almıştır.⁴² Ancak söz konusu kayıtlarda mensup oldukları tarikatlara dair bir bilgi mevcut değildir.

Halvetiyye tarikatının en belirgin özelliği ehl-i beyt sevgisidir. *Halvetiyye* tarikatı ile aynı köke ve silsileye sahip *Safeviyye* tarikatının Şah İsmail ile birlikte politik bir kimlik kazandığı dönemde, Anadolu halkını yanına çekmek isteyen söz konusu *şia* hareketi karşısında Osmanlı Devleti de ehl-i beyt sevgisine dayanan *Halvetiyye* tarikatını destekleyerek, *Safeviliğin* çabasını boşa çıkarmak istemiştir.⁴³ Nitekim Evliya Çelebi'nin notlarındaki verilerde Anadolu'daki *Halvetiyye* tekkelerinin sayısal olarak diğer tarikatların önüne geçmesi bu çabanın bir göstergesi olmalıdır. Bursa'da 9 *Kâdirî*, 3 *Nakşibendî*, 1 *Kalenderî* tekkesi var iken 17 adet *Halvetî* tekkesi olduğu görülmektedir. Kırım Hanlığı coğrafyasında; Gözleve, Kaçı, İnkırman, Akmesicid, Karasu, Taşlı ve Kefe'deki *Halvetî* tekkelerinin varlığı bu yönüyle Anadolu'yla benzerlik göstermektedir. Zira Osmanlı Devleti Kırım'ı himayesine alma konusunda Kırım'ı bütünüyle Osmanlı sistemine bağlamak yerine sadece stratejik kalelere⁴⁴ yerleşerek geri kalan yerleri Kırım hanlarının idaresine bırakmıştır. Diğer kontrol mekanizmalarını da⁴⁵ aktif olarak kullanan Osmanlı Devleti, Osmanlı tarafına çekilmiş ulema ile halkı Osmanlı idaresine yönlendirmiştir. Osmanlı Devleti'nde *Halvetiyye tarikatını destekleme* politikasının bir devlet politikası olduğu göz önünde bulundurulursa, Osmanlı himayesindeki Kırım Hanlığı'nda da *Halvetî* tekkelerin çoğunlukta olduğunu görmek söz konusu himayenin sonucu olmalıdır.

Gözleve; XVII. yüzyılda 3 adet derviş tekkesi vardır. Bunlar *Halvetî Al-i Abâ*⁴⁶ yolu ve *Celvetî* tekkeleridir. Bunlardan **Güleçli Ahmed Efendi**'nin

⁴¹ Nuri Kavak, *Kırım'ın Karasu Kazası 1683-1744 (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Gazi Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2008, s. 76.

⁴² Kavak, *a.g.t.*, s. 76. Aynı sicil üzerinde çalışan Zeynep Özdem Muhterem Efendi'nin ismini, Seyyid Muharrem olarak vermiştir. Zeynep Özdem, *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat*, Ankara 2010, s. 24.

⁴³ Aşkar, *a.g.m.*, s. 548.

⁴⁴ Azak, Mankup, Taman ve Kerç Kaleleri ve çevrelerinden Kefe Sancağı oluşturulmuştur. Ahmet Türk, "Kırım Hanlığı'nda İslâmiyet", *Doğu Avrupa Türk Mirzasının Son Kalesi Kırım*, Ed. Yücel Öztürk, İstanbul 2015, s. 134.

⁴⁵ Osmanlı Devleti'nin kullandığı diğer kontrol mekanizmaları; Osmanlı Eğitim anlayışıyla yetişmiş ulema ile halkı kendi yanına çekmek, Hanlık ordusuna top kısıtlaması getirmek, Karaçi Beylerini hanın otoritesini dengelemek amacıyla desteklemektir. Türk, *a.g.m.*, s. 135.

⁴⁶ Âl-İ Aba: Arapça. Aba (kaftan, cübbe) ailesi demektir. Rivayete göre, bir gün Hz. Peygamber (s.a) üzerinde aba bulunur iken, yanına gelen Hz. Ali'yi, kızı Hz. Fatıma'yı, torunları Hasan ve Hüseyin'i bu abanın altında toplar. Bu şekilde, Hz. Peygamber (s.a)'in yakınlarını belirleyen bir ifade olmak üzere, adı zikredilen kişiler *âl-i aba* terimiyle anılmışlardır. Sayıları: Hz. Peygamber (s.a), Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Hz. Fatıma olmak üzere beş kişiden müteşekkil olduğu için bir elin beş parmağına benzetilerek *pençe-i âl-i aba* yahut *penç ten-i âl-i aba* gibi isimlerle de anılmışlardır. Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 21.

halifesinin tekkesi meşhurdur.⁴⁷

Kaçi; Evliya Çelebi'nin seyahati sırasında Kaçi Nehri boyunca yer alan Kaçi Köyü'ndeki tekkede *Halvetî* şeyhi **Hızır Şah Efendi** vardır. Babası **Mehmed Efendi** ve dedesi **Hüseyin Efendi**'nin türbeleri de tekkenin bahçesinde.⁴⁸ Evliya Çelebi, Şeyh Hızır Şah Efendi'nin gece ve gündüz zikir halkasına katılmıştır. Sufi ayinlerin sınıflandırılmasında *Devrânî* olarak adlandırılan ayin, zikir halkası denilen çember biçiminde sıralanan dervişlerin, ayakta adım atarak çemberi döndürmeleri şeklinde yapılır. *Devrani* ayin denildiğinde ilk akla gelen tarikat *Halvetiyye*'dir. Türk kökenli tarikatların hepsinde devrânî zikir usûlü benimsenmiştir. Ancak *Halvetî* ayininde zikir halkası sola doğru adım atılarak döndürülür, diğerlerinde sağa doğru döndürülür.⁴⁹

Evliya Çelebi'den yaklaşık yüz yıl sonra *Tarih-i Said Giray*'ın tahriri döneminde (1755-1758) ise **Kaçi Şeyhi Abdülhalim Efendi**'dir. Abdullah Efendi'nin oğlu olup, Kur'an eğitiminden sonra *Halvetiyye* tarikatına girmiştir. Kaçi'de şeyhlik makamında olup talebenin irşadıyla meşguldür.⁵⁰ Bu örnekler *Halvetiyye* tarikatının Kaçi'de XVII. ve XVIII. Yüzyılda varlığının göstergesidir. Öte yandan Kaçi şeyhinin XVIII. yüzyılın ortalarında Kırım Hanlığı'nda divan toplantısında yer alan dört ocaktan biri olması sadece iki yüzyıllık devamlılığın ötesinde güçlü bir nüfuza sahip olduğunu göstermektedir.

İnkırman; Kalenin taşrası doğu tarafında yer alan Müslüman mahallesindeki mescidin avlusunda *Halvetî* şeyhi **Yakub Efendi** yatmaktadır. Kaçi'deki *Halvetî* tekkesinde türbesi bulunan Hüseyin Efendi'nin şeyhi olup kutbiyete ulaştığı söylenir.⁵¹

Akmescid; Kalgay Sultan'ın tahtgâhında ise 3 adet *Halvetî* tekkesi bulunmaktadır. Güleçli ve Cuyinçili Mehmed Efendi tekkelerinin sûfilere vardır. Bu sûfilerin başları misvaklı kalpak üzerine sarıklı ve bıyıkları tıraşlıdır.

Karasu; Halkı şâfi mezhebinden olup, 4 adet âbdâlan fukara tekkesi vardır.⁵² Karasubazar'daki Sefer Gazi Ağa'nın 1655 yılında yaptırmış olduğu Han Camii'sinin bitişiğindeki *Halvetî* tekkesini II. Mengli Giray Han⁵³ 1727 yılında inşa ettirmiştir. Tekkenin kurucuları olan *Halvetî* dervişler Konya'dan gelmiştir. Bu yüzyılın sonlarında II. Katerina tarafından Kırım'ın Rusya'ya

⁴⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 482.

⁴⁸ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 486.

⁴⁹ Ömer Tuğrul İnançer, "Osmanlı Tarihinde Sûfilik Âyin ve Erkânları, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sûfiler-Kaynaklar-Doktrin-Ayin ve Erkan-Tarikatlar-Edebiyat-Mimari-İkonografi-Modernizm*, Haz. Ahmet Yaşar Ocak, Ankara 2014, s. 152.

⁵⁰ Sâ'id Giray, *a.g.e.*, v. 101-b

⁵¹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 488.

⁵² Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 549

⁵³ Ayrıca İstanbul Tophane sirtlarında Gülşeni Tatar Efendi Tekkesi olarak bilinen II. Mengli Giray Han'ın yaptırdığı ifade edilen tekkenin banisi konusunda Vezir-i Azam Damat İbrahim Paşa olabileceği üzerinde de durulmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nikola Kançal-Ferrari, *Kırımdan Kalan Miras Hansaray*, İstanbul 2005, s. 241.

ilhakından sonraki Rus yönetimi altında yarımada üzerinde Türk-İslâm demografik yapısını koruyabilen nadir yerlerden birisi Karasu olmuş ve 1802'de şehirde 17 cami, 1 tekke, 3 Müslüman mektebi bulunmaktadır.⁵⁴

XVIII. yüzyılda *Halvetî* şeyhi olarak ön plana çıkan isim **Mehmed Efendi**'dir. Mehmed Efendi, *Halvetiyye* tarikatından Karasu şeyhi olan Hamid Efendi'nin oğludur. İlk eğitimini Kırım ulemasından almıştır. Ardından *Halvetiyye* tarikatında sülûkunu tamamlamıştır. Şeyh Mehmed Efendi'yi misafir edip, onun sohbet meclisinde bulunan Sâid Giray, eserinde şeyh hakkında oldukça ayrıntılı bilgi vermiştir. Mehmed Efendi, *Halvetiyye* tarikatına devam ederken kafasında bir soru oluşmuş ancak bu müşkülünü kendi çözememiştir. Müşkülünün çözümü için İstanbul'a giden Mehmed Efendi, zamanın şeyhlerinden Koca Mustafa Paşa şeyhi ve Eyüb şeyhi olan büyüklere her gece müracaat etmişse de sorusuna cevap bulamamıştır. Gülşenî Şeyh Sezâyi Efendi'nin şanını işitip O'na gitmiştir. Müşkülünün halledilmesi üzerine Sezâyi Efendi'ye intisap etmiştir. Said Giray, Mehmed Efendi'yi Gülşeniyye tarikatında ilerledikçe gelişimi simasına yansıyan, âlim ve fazıl bir zat olarak tanıtır.

Mehmed Efendi, Beyzâvi'nin *Envârüt-Tenzil'ine* haşiye yazan Mevlâna Şehab Mısrî'nin haşiyesine bazı sorular ilave ederek cevaplarıyla birlikte *Mecmu'âtü't-Tahrirât* adında yeni bir haşiye yazmıştır. Daha çok kadılar tarafından Şehab'a sorulan soruların cevaplarına önem vermiştir. Ulu'l-el-bâb (şeyhin yazdığı haşiye bölümü) pek çok âlim için önemli bir başvuru kaynağıdır. Belagat ilmi konusunda devrin üstadlarından eğitim almıştır. Akli ve nakli ilimlerde eğitim alan Mehmed Efendi, astronomi, edebiyat ve matematik çalışmıştır. Aldığı eğitimler onu çok yormuştur, bu eğitimleri tamamlamak her insanın yapabileceği kadar kolay değildir, nitekim Said Giray, manevi bir destekle (keşifle) yapmış olabileceğini söylemenin yanlış olmayacağı görüşündedir.

Mehmed Efendi 1170 (1756-1757) yılında bir miktar zahire almak için Bucak'a geldiğinde Bucak seraskeri olan Sâ'id Giray'a uğramış ve evinde beş gün kalmıştır. Oldukça verimli sohbetler ve feyizli ilim meclisleri kurmuşlardır. Tefsirlerden, keşif ehlerinden ve eserlerden konuşmuşlardır. Sâ'id Giray, Mehmed Efendi'yi, cihad yolunda mücadele eden büyüklerin yolundan giden, hayır sohbetlerinde bulunan ilahi irşad makamında bir zat olarak tanımıştır. Hatta Mehmed Efendi, Sâid Giray'a, Şehab'a ait şerhdeki sorulara yazdığı cevaplardan bir bölümünü yerinde izah etmiştir. Ayrıca Hoca Hafız'ın beytine yazdığı şerhini okumuştur.⁵⁵

⁵⁴ Hakan Kırımlı, "Karasubazar", *DİA*, C: 24, İstanbul 2001, s. 472; Ayrıca II. Mengli Giray Han'ın yaptırmış olduğu hayır eserleri listesinde İstanbul Tophane'de yaptırdığı Güşenihane vardır. Halim Giray, *Gülbün-ü Hânân (Kırım Hanları Tarihi) Değerlendirme-Metin-Tıpkıbasım*, Haz. Alper Başer-Alper Günaydın, İstanbul 2003, s. 88.

⁵⁵ *Hamîyetin tâlib ez mea belâgat miresim veyn gazel beher azîzanest*

Taşlı; Şeyh **Mehmed Efendi**, *Halvetiyye* tarikatından olup *Tarih-i Said Giray*'ın te'lifinde (1757-58) Taşlı'da şeylik makamındadır.⁵⁶

Eski Kırım'da ise 2 adet derviş tekkesi bulunmaktadır.

Kefe; Batısındaki Topraklık adlı varoшта **Ahmed Efendi** tekkesi vardır. *Halvetiyye* tarikatından olup, 200'den fazla yalın ayak, başıkabak fukarası vardır. Kefe'deki bir diğer tekke **Damat Efendi** tekkesi olup, gönlü yaralı dervişler tekkesidir. Damat Efendi *Al-i abâ* yol rehberidir. Kefe Topkapısının iç yüzünde de 1 adet Damat Efendi tekkesi bulunmaktadır. Kefe'deki tekkeler sadece Halvetî tekkesi değildir. Gülşenî, Celvetî ve Kâdirî tekkeleri de mevcuttur sadece Mevlevîhane yaktur.⁵⁷

Kefe'deki mimari eserler arasında Seyyid Yahya Şirvanî Camii (1117/1705-1706), Ahmet Efendi Tekkesi, Damat Efendi Tekkesi, Mehmed Paşa Zaviyesi (1125-1138/1713-1725) vardır.⁵⁸ Evliya Çelebi'nin verilerine göre Kırım'da hemen her şehirde, kasabada ve köylerde tekkeler bulunmaktadır. Ancak Çelebi'nin Kırım ulemasına sitem ettiği görülür. Eserinde verdiği bir sofu ile olan diyalogu⁵⁹ tekkelerin niceliklerinden ziyade niteliklerinin tespitini gerekli kılmaktadır.

Aslen Kırım'lı olup, İstanbul'da tahsiline devam edip, yine Osmanlı Devleti'nin Rumeli veya Anadolu şehirlerinde cami dersleri hizmetinde olan *Halvetî* şeyhleri bulunmaktadır. Bunlardan; **Haydarzade Mehmed Feyzi Efendi**, (ö.1055/1645), Kefe'lidir. Feyzini ve eğitimini İstanbul'da tamamlamıştır. **Hâmid-Bînevâ** (ö.1185/1771), sülûkunu İstanbul'da tamamladıktan sonra Tekfurdağı'nda irşadla meşgul olmuş, ölünce burada defnedilmiştir.⁶⁰

Gülbün-ü Hânân, Kırım hanlarından Baht Giray Han'ın (ö.1801)

*rah averd müsdakınca rah averd ve ahdi,
Bismillahirrahmanirrahim*

Kul allahümme mâlikü 'l-mülk tevâtü 'l-mülk men teşâ 'u ve tenzü 'l-mülk mimmen teşâ 'u ta 'zefu teşâ 'u tezelle fi teşâ badeke 'l-hayri zikrî 'l-hayr vahdehu liennehul mukazzi biz-zat ve 'ş-şer mukazzi bi 'l-arz ez la-yuced şerrü cüz 'iyyü malem yetezammen hayren külliyyen fi envâr...? kavlehu zikrî 'l-hayr vahdehu li-ennehu mukzi bizzât ahî i'tiraz-ı aliyye el-mahşer Şehab ruh ve gale haza ma-zaheb ileyhi 'l-muhakkakullah fi-l-hakiyye ve haza binan aleyhül-ıslah ve nahnü negülü vefalullahu ma yeşâu fi hayrın ve şerrin vela seyziel amma yefalü fe külli mezhebühüm tehassisü 'l-hayri liennehu mevsûd. Sâ'id Giray, a.g.e., v. 100-b.

⁵⁶ Sâ'id Giray, a.g.e., v. 101-b.

⁵⁷ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 576.

⁵⁸ Oktay Aslanapa, "Kırım Türk Eserleri", *Sanatı, Tarihi, Edebiyatı ve Musikisiyle Kırım*, Editör: Oktay Aslanapa, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2003, s. 51.

⁵⁹ *-kişi sen Müslüman mısın?*

-Conk men sopumen, (yok ben sofuyum)

-ey imdi Müslüman imişsin.

-Conk hey kişi sopumen, sopy muna başımda misbağım bar görsene.

-çünkü sofu kişinin, bizim Hazreti peygamberin anası, babası kimlerdir?

-şu anın anasını atasını bilip tavısladığım yoktur ama bizim oran Kazağın peygamberi İsa kişinin anası Meryem Ana imiş. Babası bizim Kazak yahşi söyleni turur. Andan işittim. Evliya Çelebi, a.g.e., s. 544.

⁶⁰ Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., s. 11.

ömrünün son döneminde *Halvetî* velilerinden yardım alarak tövbe ettiğini bildirmektedir.⁶¹ Öte yandan Kañçal Ferrari, Hansaray'daki Hünkâr mahfili hakkında bilgi verirken, XIX. Yüzyılda bayram günleri ve Cuma akşamları yapılan sema ayinlerinin buradan izlendiğini ve Cuma ayinlerinin metinlerine göre *Halvetî* ve *Gülşenî* ayini olabileceğini ifade etmiştir.⁶²

1.2. *Gülşeniyye*

Halvetiyye tarikatının Ruşeniyye kolundan Dede Ömer'in ileri gelen halifelerinden İbrahim Gülşenî'nin (ö.939-940/1533) kurmuş olduğu şubedir.⁶³ **Afûfiddin Efendi**, Sofyalı Bâli Efendi'nin halifesi olan İbrahim Efendi'nin (ö.1042/1633) oğlu olup, Kefe müftülüğü yapmıştır. *Halvetiyye* tarikatının *Gülşeniyye* şubesinin büyüklerindedir.⁶⁴ *Afîfi* mahlasıyla Türkçe tasavvuf şiirleri yazmıştır.⁶⁵ Bu tarikattaki bir diğeri isim *Halvetiyye* başlığında ayrıntılı verildiği üzere Karasu Halvetî şeyhi Hamid Efendi'nin oğlu **Mehmed Efendi**, önce *Halvetiyye* tarikatında sülûkunu tamamlamış ancak daha sonra kafasındaki müşkili çözen İstanbul'daki *Gülşenî* şeyhi Sezâyi Efendi'ye⁶⁶ intisap etmiştir.⁶⁷ Evliya Çelebi, Kefe'deki tekkeler arasında Gülşenî tekkesinin olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸

II. Selamet Giray Han, *Gülşeniyye* tarikatından **Hasan Sezaî Efendi**'den eğitim almıştır.⁶⁹ Sezaî Efendi'nin halifelerinden **Ahmed Fakri Efendi** de Kırım'da yetişen tanınmış şeyhlerdendir.⁷⁰

1.3. *Celvetiyye*

Celvet, Arapça'da *ortaya çıkmak, açık ve vazih olmak* manalarındadır. Sûfiyye'ye göre, Allah'ın keşif ve fetihlerine, ayrıca müridin kalbine zuhur eden tecelliler türünden olan nimetlerine denir. Maneviyat yoluna yeni giren

⁶¹ Halim Giray, *a.g.e.*, s. 113.

⁶² Kañçal-Ferrari, *a.g.e.*, s. 143.

⁶³ Öngören, *a.g.e.*, s. 99.

⁶⁴ Erşahin Ahmet Ayhün, *Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri*, İstanbul 2014, s. 78. Halim Giray, *a.g.e.*, s. 59; Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, s. 10.

⁶⁵ Davud Kılıç, "Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında Kırımlı Müellifler", *10. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, 28 Ağustos-2 Eylül Akmescid (Simferepol) Ukrayna-Kırım 2012, s.740. (737-744)

⁶⁶ Hasan Sezai Mora/Gördüs'te doğmuş ve Mora'nın Osmanlı kontrolünden çıkması üzerine İstanbul ve Edirne'de mukabele kaleminde görev yapmıştır. Edirne'de önce Şeyh Mehmed Sırrı Efendi'den, onun ölümünden sonra da Lalî Mehmed Fena'den eğitim almış, şeyhinin 1701'de ve yerine geçen halifesinin de altı ay sonra ölümü ile köklü bir *Gülşeniyye tarikatı* merkezi olan Aşık Musa Hangâhı'nın meşihatini üstlenmiştir. *Gülşeniyye* tarikatının *Sezâiyye* şubesinin kurucusudur. Rüya Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Gülşenî Tarikatı (Genel Bir Yaklaşım Denemesi)", *OTAM*, S: 15, Ankara 2004, s. 221.

⁶⁷ Sâ'id Giray, *a.g.e.*, v.100-b.

⁶⁸ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 576.

⁶⁹ Halim Giray, *a.g.e.*, s. 92.

⁷⁰ Davud Kılıç, *a.g.m.*, s. 740.

kişiye şeytan, *halvet* halinde çeşitli şekillerde gözükerek, onu mahzurlu konularda azdırmaya çalışır. Mürid ise, bu hileci şeytana zikir, tefekkür, susmak, nefesine karşı koymak, aç kalmak, uyanık kalmak, dua etmek, vird okumak, ibadet etmek suretiyle mukavemet eder. Neticede bu kişi Allah düşmanına galip gelir, korku hali ümit haline dönüşür. Mürit halvetten çıktığı zaman, artık İlâhî ahlâkla muttasıf hale gelmiştir. "*Kulum bana iyice yaklaşınca, Ben onun gören gözü, duyan kulağı, tutan eli olurum*", hadisi ile "*Attığın zaman sen atmadın, fakat Allah attı*"⁷¹ âyetinde belirtilen hâl, müride devam eder. Halvetten celvete yönelen kulun azaları, enâniyetten silinmiş, Allah'a bağlanmıştır.⁷²

Celvetiyye, *Bayramiyye*⁷³ tasavvuf okulunun bir şubesi olup Hacı Bayram Velî'nin halifesi Akbıyık Meczûb'dan (ö.860/1455) el alan Muk'ad Hızır Dede'nin (ö.918/1512) talebesi Muhammed Muhyiddin Üftâde (ö.988/1580) tarafından yetiştirilmiş Aziz Mahmud Hüdâyî'ye (ö.1038/1628) dayanır. Osmanlı padişahlarının sevgisini kazanmış bir tasavvuf okuludur.

Evlîya Çelebi, Gözleve'de 3 adet derviş tekkesinden bir tanesinin *Celvetî* tekkesi olduğunu⁷⁴ ve Kefe'deki tekkeler arasında da *Celvetî* tekkesi bulunduğunu ifade etmiştir.⁷⁵

Halim Giray eserinde, Kırım Hanlarından Selim Giray Han'ın hanlık makamına gelmeden önce Zağra-i Atîk'in Çavlı köyündeki Şeyh İbrahim *Celvetî*'nin himmetine mazhar olduğunu ifade etmektedir.⁷⁶ Mehmed Giray, eserinde Selim Giray Han'ın hanlığının ardından Yanbolu'daki Saadet Giray Han Çiftliği'ne çekildiğini ve nikris hastalığından muzdarip olduğu bu dönemde, tebdil-i hava için, Tunca Nehri üzerine kurulan Karguna Köprüsü'nün yanındaki *Celvetî* şeyhi Ahmet Efendi'nin yanına gittiğini bildirmektedir. Şeyhin yetiştirdiği bahçede 15 gün kalıp, istirahat eden Selim Giray Han'ın sâfâ dostlarıyla vakit geçirip, gamını kederini giderdiği belirtilmektedir ki bir çeşit manevi terapi-sağaltım gördüğü söylenebilir (1113/1701-1702).⁷⁷

1.4. *Mevleviyye*

Gözleve Mevlevîhanesi, Han Camii'nin yakındaki surların içinde Odunpazarı semtindedir.⁷⁸ Evlîya Çelebi Kefe'de Mevlevîhane olmadığını

⁷¹ (Enfal/17)

⁷² Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 45.

⁷³ Hacı Bayram Veli (ö.833/1430) tarafından Ankara'da kurulan bir tarikatır. Hem Hz. Ebu Bekir'e hem de Hz. Ali'ye varan silsileleri olması bakımından Sıddıkî ve Alevî olma özelliği taşır. Üç kola ayrılmıştır, bunlardan sonuncusu *Celvetiyye*'dir. Öngören, *a.g.e.*, s. 155.

⁷⁴ Evlîya Çelebi, *a.g.e.*, s. 482

⁷⁵ Evlîya Çelebi, *a.g.e.*, s. 576.

⁷⁶ Halim Giray, *a.g.e.*, s. 66.

⁷⁷ Uğur Demir, *Tarih-i Mehmed Giray (Değerlendirme-Çeviri-Metin)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Tezi), İstanbul 2006, s. 146.

⁷⁸ Haşim Karpuz, Fevzi Şimşek, Ahmet Kuş, İbrahim Dıvarcı, *Dünya Mevleviyyehaneleri Fotoğraf Albümü*, Konya 2006, s. 240.

belirtmiştir.⁷⁹ II. İslâm Giray Han, Sultan Murad döneminde ikamet için Konya'ya gönderildiğinde vaktini Hz. Mevlana han-gâhında ibadetle geçirmiştir.⁸⁰ IV. Mehmed Giray Han, Bahçesaray yakınlarında bir Mevlevîhane inşa ettirmiştir. Kendi de *Mevlevîyye* tarikatından olup, dervişlik hırkası giymiş ve *Mevlevî* külahının sırrına intisap etmiştir.⁸¹

1.5. Kadiriyye

Abdülkadir Geylânî'ye (ö.561/1167) nisbet edilen *Kadiriyye* tarikatı Anadolu'ya XV. Yüzyılın ortalarında Eşrefoğlu Abdullah Rumî ile gelmiştir. Eşrefoğlu, önce Hacı Bayram Veli'ye intisap etmiş ardından Suriye/Hama'da Abdülkadir Geylânî neslinden Şeyh Hüseyin Hamevî'den sülûkunu tamamlayıp, İznik'te tekkesini kurmuştur.⁸²

Evliya Çelebi'nin notlarına göre Kefe'de bir tane *Kadirî* tekkesi bulunmaktadır.⁸³

Kırımlı olduğu bilinen **Selim Baba** (ö.1170/1756-57) *Kadiriyye* tarikatının büyüklerinden olup, İstanbul'da eğitim almış ve kadılığa atanmıştır. Ancak Bosna kadısı iken mesleğini terk edip, Şeyh Mehmed Efendi'ye intisap etmiştir. Ardından *Kadirî* şeyhlerinden Hüseyin Efendi'ye intisap edip (Köprülü'de) irşad görevinde bulunmuştur.⁸⁴

1.6. Nakşibendiyye

Şeyh Bahâeddin Nakşibend (ö.791/1389) tarafından kurulmuştur.⁸⁵ Abdülhâlik Gücdevânî'nin hafî zikir esasına dayalı olarak kurduğu *Hâcegân* tarikatının unutulmuş prensiplerini yeniden hayata geçirmesi hasebiyle yeni bir tarikat gibi addedilerek Hacı Bahaeddin Nakşibend'in adıyla anılmıştır. XV. yüzyılda *Kübreviyye* tarikatının ikiye ayrılmasının ardından Türkistan coğrafyasında *Nakşibendiyye* hâkimiyetinin artması XVII. Yüzyılda bu coğrafyada *Kübreviliğin* sönük kalması sonucunu hazırlamıştır.⁸⁶

XVIII. yüzyılda Kırım coğrafyasında Nogay ulemasından iki isim *Nakşibendiyye*'ye mensubiyetleriyle tanınmışlardır.

Hacı Mehmed Efendi, Yedisân'daki Mangıtların Gökgöz kabilesindedir. Asrın ulemasından ilim tahsil etmiş *Tarih-i Said Giray*'ın te'lîfi sırasında halen kabilesi arasında müderrislik yapmaktadır. Nakşibendiyye tarikatından olup keşif ehliindedir.

⁷⁹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 576.

⁸⁰ Halim Giray, *a.g.e.*, s. 44, v.36-a, İslâm Giray başlığı altında verilmiştir. (Gülbün-i Hânân'da II. İslâm Giray, İslâm Giray olarak, III. İslâm Giray ise II. İslâm Giray başlığıyla verilmiştir. Ancak sadece başlıklar hatalıdır, içeriklerde hata yoktur.)

⁸¹ Halim Giray, *a.g.e.*, s. 62, v.45-b.

⁸² Öngören, *a.g.e.*, s. 224.

⁸³ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 576.

⁸⁴ Davud Kılıç, *a.g.m.*, s. 740; Bursalı Mehmet Tahir, *a.g.e.*, s. 10.

⁸⁵ Öngören, *a.g.e.*, s. 117.

⁸⁶ Necdet Tosun, *Bahâeddin Nakşibend, Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, İstanbul 2015, s. 95, 386.

Ali Efendi, İlk eğitiminde Kırım ulemasından kıraâat tahsil eden Ali Efendi, Nakşibendî tarikatından Buharalı Nurullah Efendi'ye intisab ederek ibadet ve taat terbiyesini almıştır. *Tarih-i Said Giray*'ın te'lif döneminde (1755-58) yaşı yetmişten fazla olup, zamanını ilim ve ibadetle geçiren pîr-i nuranıdır ve Kırım'da ikinci Bay Akay Efendi olarak kabul edilmiştir (Bay Akay Efendi, aynı dönemde yaşamış Nogay ulemasından şeyhlik makamında bir pîr-i nuranıdır).⁸⁷

Aslen Kırım'lı olup, İstanbul'da tahsiline devam edip, yine Osmanlı Devleti'nin Rumeli veya Anadolu şehirlerinde kadılık, cami dersleri gibi hizmetlerde bulunan *Nakşibendiyye* tarikatı mensupları vardır. Bunlardan; **Ahmed Efendi** (ö.1156/1743) tarikat eğitimini İstanbul'da tamamlamış yine İstanbul'da Ayvansaray yakınlarındaki Emir Buhâri mescidinin haziresine defnedilmiştir. **Hicâbî Abdülbâki Efendi** (ö.1238/1823) aslen Bahçesaraylı'dır. Amasya'da Ürgüplü Hacı Ahmed Efendi'den ders almıştır. Amasya yakınlarındaki Ziyere adlı yerdeki dergâh haziresine defnedilmiştir.⁸⁸ Kırım hanlarından Şehbaz Giray Han Nakşibendî'dir.⁸⁹

2. Tarih-i Said Giray'a Göre XVIII. Yüzyıldaki Diğer Kırım Şeyhleri

Tarih-i Said Giray'da yer alan şeyhlik makamında olup mensup oldukları tarikatlar hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan şeyhler aşağıda verilmiştir.

*Güleç Şeyhi Musa Efendi: Veli Efendi'nin oğlu olup asrın ulemasından kıraâat eğitimi almıştır. 1755-58'de tekkesinde tarikat şeyhliği makamında olup, eğitimleriyle ilgilendiği talebeleri vardır. Şeyh beyitlerini afyon aldıktan sonra söylemiş ve en kıymetli beyitlerini ve neşesini afyona borçludur. Rağbet edilen keyifli sözleri ve ehl-i keyf haliyle meşhurdur.*⁹⁰

*Cuyinçi Şeyhi Abdurrahman Efendi: Abdülcemil Efendi'nin oğludur. Kırım'da asrın ulemasından kıraat eğitimi almıştır. 1755-58'de Cuyinçi'de sübha-nişin olup, hakikat yolunda kalp gözü açık bir zattır.*⁹¹

Yağmurcu Şeyhi Abdullah Efendi: Seyyid Ali Efendi adlı mübarek bir zatın oğludur. 1755-58'de Yağmurçu Köyünde mürsidlik makamındadır. Tekkesi fakir fukaranın mekânı olup her türlü kötü durumdaki kişileri sahiplenmesiyle meşhurdur. Gelen adak ve sadakaları kararlılıkla tekke için sarf etmiştir. Allah rızasının peşinden koşmayı kendine derman bilmiştir. Said Giray'ın

⁸⁷ Sâ'id Giray, *a.g.e.*, v. 102-b.

⁸⁸ Ayhün, *a.g.e.*, s.78.

⁸⁹ Kançal-Ferrari, *a.g.e.*, s. 143.

⁹⁰ Sâ'id Giray, *a.g.e.*, v. 101-b.

⁹¹ Sâ'id Giray, *a.g.e.*, v. 101-b.

tespitine göre gerçek şu ki; Kırım şeyhleri arasında Abdullah Efendi ile Karasu şeyhi Mehmed Efendi'den başka kâmil makamında olduğu bilinen şeyh yoktur.

Tayyari Mehmed Efendi; Asrın ulemasından kıraat eğitimi almıştır. 1755-58'de Burak-kârî köyünde şeyhlik makamında olup, Ulaklı'da müderrislik yapmaktadır. Farsça bilen bir âlim olup, bu dönemde yaşı oldukça ilerlemiş bir pirdir. Hazret-i Nuh'un gemisine binerek Allah'ın izniyle O'nun gittiği yoldan gitme çabasındadır. Rahman ve Rahim olan Allah'a hoş gelecek meziyetlerle (ibadetle) uzun kış gecelerinde uyumayan 2-3 kişiden biridir.

İki kat oldu vücudum kocadım kat kaldım

Mülkü 'l-mevt selamını anladım, aldım,

Said Giray, şeyhin bu beytinin sözlerini tasdik eden bir duruşa sahip olduğunu ifade etmiştir.⁹²

3. Kırım Hanlığı'nda Meşâyih Sınıfının Yönetimle İlişkisi

Kırım Hanlığı'nda hanın yanında yer alan *Karaçi Beyleri* hanlığın yönetiminde söz sahibi olan aristokrat beylerdir. Sayıları zaman zaman altıya çıksa da *Dört Karçiler* olarak ifade edilmişlerdir. Yönetimdeki etkileri ve güçleri oranında sıralamanın zaman zaman değiştiği görülse de ağırlıklı olarak Şirinler gücü elinde tutan baş karaçılık makamının sahibi olmuşlardır.⁹³ Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı'nı himayesi altına aldıktan sonra bölgede uyguladığı kontrol mekanizmalarından biri de Hanın otoritesi karşısında Karaçi beylerini desteklemek olmuştur. Bu desteği ulema sınıfı üzerinde de görmek mümkündür. Osmanlı eğitim anlayışında yetişen ulemanın Kırım'da halk arasında özellikle de kendi kabileleri içerisinde hizmet etmelerine salık vererek, Osmanlı Devleti'ne yakın bir oluşumun tesisi söz konusudur.⁹⁴ Ulema sınıfının yönetimde varlığı Osmanlı Devleti'nde *şeyhülislam* makamıyla temsil edilmiştir. Makamın divandaki sorumluluğu, şer'i hukukun alanıyla ilgilidir. Kırım Hanlığı'nda da benzer şekilde ulema sınıfını yönetimde görmek mümkündür. Hanlık divanına katılan ulemanın unvanlarının sıralaması; *Han'ın müftüsü, kadıaskeri, divan efendisi; ardından kalgayın kadısı, Bahçesaray'ın (yani nureddinin) kadısı, Orbeyi seraskerinin kadısı* ve

⁹² Sâ'id Giray, *a.g.e.*, v. 101-b.

⁹³ Derya Derin Paşaoğlu, "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasininin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", *Ankara Üniversitesi, DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C: 33, S: 56, Ankara Eylül 2014, s. 165.

⁹⁴ Derin Paşaoğlu, Derya Derin Paşaoğlu, "Tarih-i Said Giray'a Göre 18. Yüzyıl Kırım Hanlığı'nda Nogay Uleması", ЗЫНДЖЫРЛЫ МЕДРЕСЕ-МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ ИСЛАМСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КРЫМУ: ИСТОРИЧЕСКИЕ ВЕХИ И РУТИ ВОЗРОЖДЕНИЯ (Zincirli Medresenin 515. Yılı ve Kurucusu Mengli Giray Han'ın Vefatının 500. Yıldönümü Münasebetiyle Kırım'da İslâmi Eğitim: Tarihi Geçmişi ve Gelişim Yolları Konferansı, (Yayımlanmamış Bildiri), Yalta/Kırım 10-13 Ekim 2015.

Bucak, Kuban ve Yedisian seraskerlerinin kadıları şeklindedir.⁹⁵ Ancak Kırım Hanlığı'nda yönetim unsurlarının esasını teşkil eden Dört Karaçi beyleri hakkında ayrıntılı bilgi veren Umdu'tü'l-Ahbâr, XVIII. yüzyılda divan toplantılarına *ulema-yı izâm* ve *meşâyih-i kiram* olarak tanımlanan ulema ve meşâyih sınıfının da katıldığını ifade etmiştir.⁹⁶ Burada üzerinde durulması gereken esas mesele; ulema sınıfının yanı sıra meşâyih sınıfının da divana katılmasının gerekçesidir. Ayrıca yönetime katılan şeyhlerin tıpkı Karaçi Beylerinde olduğu gibi bir sıralaması⁹⁷ yapılmış olmasıdır. Sıralama;

1. *Zaviye-yi Güleç*⁹⁸ şeyhi,

2. *Zaviye-yi Kaçi*⁹⁹ şeyhi,

3. *Zaviye-yi Çuyinçi*¹⁰⁰ şeyhi,

4. *Zaviye-yi Taşlı*¹⁰¹ şeyhi ve *Kırım ulemasının ileri gelenleri*¹⁰² şeklinde yapılmıştır.

Tarih-i Said Giray'ın te'lifinde (1755-58) *Güleç Şeyhi* Musa Efendi'dir. Yukarıda da ifade edildiği üzere mensup olduğu tarikat hakkında bilgi mevcut değildir.

⁹⁵ Kançal-Ferrari, *a.g.e.*, s. 19.

⁹⁶ Kırımî, *a.g.e.*, s. 222.

⁹⁷ Kırımî'nin, Karaçi Beyleri'nin sıralaması ve Mangıtların Şirin Mirzaların önüne geçerek Baş Kraçılığı elde etmeleri konusunda verdiği ayrıntılı bilgiler Kırım Hanlığı tarihinde müellifi önemli bir noktaya taşımaktadır. Öte yandan müellifin hanedana mensubiyeti, devlet kademesinde üst düzeyde görev alması, Şirin Mirzaların arasında büyümüş olması ve dönemin ilmiye sınıfında saygın bir yere sahip olması, meşâyih sınıfının yönetimdeki varlığı konusunda verdiği bilgileri de kıymetli hale getirmektedir.

⁹⁸ Güleçli Köyü, Eski Kırım'dan Kefe'ye giderken Kefe Kalesi yakınlarında 200 Tatar evi, yüksek kubbeli, taş minareli kurşunlu camisi ile bir hamamı olan bağ ve bahçelerle mamur bir köydür. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 594. Güleç ocağından Abdüssamed Efendi'nin 1137/1724-1725 yılında tahta çıkan Mengli Giray Han bin Selim Giray Han zamanında Şirin baş beyi El-Hac Cantemür Bey'in yakın dostu olması hasebiyle *kazaskerlik* makamına getirildiği görülür. Ancak bu atanmanın Abdüssamed Efendi'yle alakalı bir iltimas yönü yoktur. Hanedan ile Şirin Mirzalar arasındaki gelişen husumetin giderilmesi hususunda Mengli Giray Han'ın taltif edici-hakimane hareketi olarak görülmüştür. Kırımî, *a.g.e.*, s. 190.

⁹⁹ Kaçi, Kaçi nehri kenarında olup eski bir yerleşim yeridir, Evliya Çelebi, 300 haneli, bağ, bahçe, 2 cami, bir hamamı, 1 Halvetiyye tekkesi ve 1 mihmansaray bulanan, bu köyün köyden ziyade bir şehri andıran, kasaba olduğunu ifade etmektedir. Kançal-Ferrari, *a.g.e.*, s. 52; İdari teşkilatlanmada Bahçesaray'a bağlı bir karye statüsünde iken 1670'ten itibaren kaza statüsüne sahip olmuş ve Bahçesaray'a bağlı pek çok köy (50 adet köy ismi mevcut olup) buraya bağlanmıştır. Ömer Bıyık, *Kırım'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi [1600-1774]*, İstanbul 2014, s. 71.

¹⁰⁰ Akmesicid'in kuzeyindedir. XVII. ve XVIII. yy.'da kaza statüsünde olan Çuyinçi'ye bağlı 6 adet köy bulunmaktadır. Bıyık, *a.g.e.*, s. 76.

¹⁰¹ Taşlı kazasına bağlı köyler coğrafi olarak yarımada'nın ortasındaki bölgede yer almaktadır. 17. ve 18. Yüzyılda Taşlı kazasına bağlı 35 köy bulunmaktadır. Salgır Irmağı'nın batı yakasındaki köyleri kapsayan bu kaza büyüyüp genişledikçe yeni idari birimlere bölünmüştür. Taşlı Bulga kazası bu ayrım sonucu ortaya çıkmıştır. Bıyık, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁰² Kırımî eserinde bir yandan Karaçi Beylerinin 18. Yüzyılda Kırım Hanlığı'nın yönetimindeki sıralarını (Şirin, Mansuroğlu, Barın, Secut) şeklinde verirken öte yandan şeyhlerinde yukarıda verilen sırada divana iştirak ettiklerini ifade etmiştir. Kırımî, *a.g.e.*, s. 222.

Kaçi Şeyhi'nin Halvetiyye tarikatından olduğu düşünmekteyiz. Zira şeyhlerin bu sıralamada divana katıldıklarını ifade eden Abdülgaffar Kırımî eserini 1748'de tamamlamıştır. Eserini 1755-1758 yılları arasında kaleme alan Said Giray Sultan, Kaçi Şeyhi, Şeyh Abdullah Efendi'nin oğlu Abdülhalim Efendi olup Halvetiyye tarikatındandır, ifadeleriyle tanıtmıştır.

Taşlı Şeyhi Mehmed Efendi, Halvetiyye tarikatındandır. 1755-1758 Taşlı'da şeylik makamında bulunmaktadır.¹⁰³

Cuyinçi Şeyhi Abdurrahman Efendi'nin de 1755-58'de şeyhlik makamında olduğu bilinmektedir. Ancak mensubu olduğu tarikatı bilgisi yoktur.

Güleç, Kaçi, Taşlı ve Cuyinçi Köylerinin Kırım yarımadasındaki coğrafi konumları göz önünde tutularak çizilecek bir çember Yarımada üzerinde nüfusun en yoğun olduğu bölgeyi kapsayacaktır. Her ne kadar Güleç ve Cuyinçi şeyhlerinin tarikatlarını tespit edemesek de, Kaçi ve Taşlı şeyhleri *Halvetî*'dir. *Halvetiyye* tarikatının Osmanlı Devleti'nin himayesinde yayılması göz önünde tutulduğunda, halkın arasında bulunup, onlarla bireysel iletişimde geçebilen ve aynı oranda halk üzerinde etkisi bulunan tarikat ehlinin yönetiminde varlığı Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı üzerinde uyguladığı kontrol mekanizmalarından biri olabileceği görüşüyle örtüşmektedir.

Osmanlı Devleti'nde şeyhlerin sorumlulukları arasında seferlere iştirak etmeleri geleneği vardır ve buna dair bir örnek de Kırım Hanlığı'nda görülmektedir. Zira Osmanlı Devleti'nde hükümdarların savaş sırasında askerin moralini yüksek tutmak maksadıyla tarikat şeyhlerini de ordunun yanında götürdükleri bilinmektedir. Askerlere nasihat etmenin yanı sıra mühim zamanlarda da dualar etmişlerdir. Kanuni'nin Belgrad Seferi'ne giderken Nakşibendî Yorgancı Emir Efendi'yi beraberinde götürmesi ve Şeyhin yolda gördüğü rüya ile fethi askerlere müjdelemesi ordunun moralini yüksek tutmuştur.¹⁰⁴

Sahip Giray Han zamanında Kırım'da Karadağ tekkesinin şeyhi Şeyh Ebubekir rüyasında Sahip Giray Han'ın önce Çerkes Seferi'ne çıktığını buranın fethinden sonra Ejderhan Seferi'ne gittiğini görmüştür. Söz konusu ilhama tefe'ül eden Sahip Giray Han, Şeyh Ebubekir'in de katılımıyla Kabartay seferine çıkmıştır. Bölgeyi hâkimiyeti altına alarak dönmüştür. Ardından Kazan'dan gelen yaklaşık yüz yirmi kadar bazargan, Astrahan topraklarında Akkübek Han ile Yağmurçu'nun yağmasına maruz kalmaları hasebiyle Sahip Giray'a şikâyet gelmişlerdir. Bu olay üzerine yine Şeyh Ebubekir'den istimdat ederek hazırlıklarını tamamlayan Sahip Giray Han Şeyhin de katılımıyla çıktığı Ejderhan seferinden de başarıyla dönmüştür.¹⁰⁵

Yine Selim Giray Han zamanında Belgrad seferine iştirak eden Kırım askerlerinin arasında sûflilerin varlığı görülmektedir. Mehmed Giray Sultan'ın

¹⁰³ Sâ'id Giray, *a.g.e.*, v. 101-b.

¹⁰⁴ Öngören, *a.g.e.*, s. 270.

¹⁰⁵ Söz konusu bilgiler her iki kaynakta benzer şekilde ifade edilmiştir. Kırımî, *a.g.e.*, s. 126; Remmal Hoca, *Tarih-i Sahib Giray Han*, Edition cr. Özalp Gökbilgin, İstanbul 2000, s. 377.

eserinde¹⁰⁶ kuşatmaya dair verdiği bilgilere göre; “...mahall-i ma‘reke de sulehâ-yı ümmetden bir Tatar sûfisi küffâr-ıbed-âyine esir olur Re’s-i tabur olan la‘în-i bed-âyîn, sûfî-i mezbûrı karşısına getürdüp, cellâd-ıtîg-i uryân sıyâset meydânında Doğrı söyle, bu gelen asker, Kırım hânı kendü midür?” deyü su‘âlinde, mezkûr sûfî bir dîndâr ve mütedeyyin sulehâ-i ümmet olmagın gayret-i İslâmî mevt üzre bir hayc ve hayât memâtın yeksân görmegin: “Bu asker ki, görürsüz, hân hazretleriniñ ednâ mertebede bir hidmerkâridur. Hânda kaldıgı hâna ola” deyüp cevâb virür. Tekrâr su‘âl eyleyüp: “Kırım hânı ne kadar asker ile geldi” derler. Sûfî-i mezkûr: “Asker-i Tatar’ıñ ne mikdâr oldugı ma‘lûmum degildir. İllâ hemân No[g]lay askerinden seksen biñ leşker defter olunmuşdur. İ‘timâd olunmaz ise yarın gelürler, görürsüz” didükde la‘în-i dalâlet-âyîn gazaba gelüp, katline emr eyler, ifadelerine yansıdığı üzere savaşıllıkları ile ön plana çıkan Kırım (Nogay) ordusuna sûfîlerin de varlıllarıyla destek verdikleri görülmektedir.

Sonuç

Kırım ve Deşt-i Kıpçak coğrafyası, İtil Bulgarları ve Hazar Hakanlığı döneminde İslâmiyet ile tanışmış, Altın Orda Hanlığı ile İslâmlaşma sürecini tamamlamıştır. Sünnî gelenek üzerine gelişen İslâmiyet; Anadolu ve Harezm bölgesinin coğrafı, sıyasi, ticari bağlantıları sonucu bu bölgelerdeki ilmî ve sûfî geleneklerden beslenerek şekillenmiştir. Dolayısıyla bir yandan *Kübreviyye* tarikatının etkileri görülürken, öte yandan yine aynı coğrafyada aynı yüzyılda ortaya çıkan *Yeseviyye* geleneğine dair izler bulunmaktadır. Bu sonuç hem söz konusu geleneklerin müstakil etkisinin hem de *Kübreviyye* ile *Yeseviyye*’nin Harezm’deki etkileşiminin ürünü olabilir. Zira aynı yüzyılda aynı coğrafyada etkin olan *Kübreviyye* ve *Yeseviyye* tarikatlarının birbirlerinden etkilenmesi de kaçınılmazdır. Öte yandan Moğolların önünden Anadolu’ya ulaşan Horasan sûfîlerinin geleneği bir yandan Anadolu’da şekillendirirken öte yandan Horasan üzerinden bu bölgeye ulaşmıştır.

Altın Orda’nın mirasını devralan Kırım Hanlığı’nda ise bir yandan taşradaki Şâfîî Nogaylar örneğinde görüldüğü üzere Harezm etkisi görülürken, bir yandan Kırım Yarımadası’nda Hanefî mezhebinin hâkim olması Anadolu ve Osmanlı etkisini yansıtmaktadır. Ancak Kırım Hanlığı’nda sûfî yapıyı tanımlamak bu kadar basit değildir Hanlığın toplum yapısıyla birlikte irdelenmesi gerekmektedir. En kaba ayrımla Kırım’ı yarımada üzerindeki şehirler, köyler ve yarımada dışındaki *Kırım’ın taşrası* olarak ifade edilen yerler olarak ayırabiliriz. Bu ayrımda şehirlerdeki ulemanın gerek Kırım’daki devrin ulemasından gerekse İstanbul’dan eğitim aldıkları görülmektedir. Ulema sınıfında olan veya merkez şehirlerde bulunan meşayih sınıfının da söz konusu ulemeden ilk eğitimini aldığı ardından bir şeyhe intisap ettiği görülmektedir. Özellikle de Nogay ulemasının (şeyhlik makamı bulunanları) kendi kabileleri

¹⁰⁶ *Tarih-i Mehmed Giray*, Demir, a.g.t., s. 61.

içinde müderrislik, cami sohbetleri ve dersleriyle halkı aydınlatmışlardır. Ancak bozkır yaşam kültürünün getirisi olan göçebe yaşam sûflerinin her zaman sistematik bir medrese eğitime ulaşmalarına fırsat vermemiş ve tekke ve zaviyelerde tarikat şeyhlerine intisap ederek gelişimlerini tamamlamışlardır.

Kırım Hanlığı'nda; *Halvetiyye*, *Gülşeniyye*, *Celvetiyye*, *Mevleviyye*, *Kadiriyye* ve *Nakşibendiyye* tarikatlarına mensup şeyhler ve sûfler bulunmaktadır. En yaygın olan *Halvetiyye* olup; Gözleve, Kaçı, Akkırman, Akmescid, Güleç, Cuyinçi, Karasu, Taşlı ve Kefe'de *Halvetiyye* tekkeleri bulunmaktadır. Özellikle XVII. Ve XVIII. Yüzyıl kaynaklarında söz konusu tekkeler ve şeyhler hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşılmaktadır. *Halvetiyye* söz konusu yaygınlığının bir sebebi; Osmanlı Devleti'nin şia karşısında ehl-i beyt sevgisi esasına dayanan *Halvetiyye* tarikatını destekleyerek Anadolu'da yaygınlaşmasına fırsat sunması olmalıdır. Ancak söz konusu yaygın etkiyi sadece bu politikaya bağlamak yeterli değildir. *Halvetiyye* Türk toplum yapısına ve inanç felsefesine uygun bir tarikatır ve bütün alt kol ve şubelerinin kurucularının Türk olmasının payı olmalıdır. *Halvetiyye* alt kollarından olan *Gülşeniyye* Kefe'de görülürken, Hansaray'da Cuma günleri yapılan ayinler *Halvetiyye* ve *Gülşenî* ayinleri olmalıdır. Kırım Hanları nezdinde en etkin tarikatlar ise; *Halvetiyye*, *Celvetiyye* ve *Mevleviyye* olmuştur. Baht Giray *Halvetiyye* mensubu iken, Halim Giray ve Selim Giray *Celvetiyye*, II. İslam Giray ve IV. Mehmed Giray'ın *Mevleviyye* ilgilendiği görülmüştür. *Nakşibendiyye* Nogay uleması arasında karşımıza çıkarken *Kadiriyye* sadece Kefe'deki tekkesi ile kaynaklara yansımıştır.

KAYNAKLAR

ABDURRAHMAN CÂMÎ, *Evliya Menkıbeleri*, Tercüme ve Şerh: Lâmiî Çelebi, Haz. Süleyman Uludağ-Musrafâ Kara, İstanbul 2011.

ABDÜLGAFFAR KIRIMÎ, *Umdetü'l-Ahbâr*, Transkript: Derya Derin Paşaoğlu, Kazan 2014.

ASLANAPA, Oktay, "Kırım Türk Eserleri", *Sanatı, Tarihi, Edebiyatı ve Musikisiyle Kırım*, Editör: Oktay Aslanapa, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2003.

AŞKAR, Mustafa, "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye'nin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XXXIX, S.1, Ankara 1999, s. 535-563.

AYHÜN, Erşahin Ahmet, *Kırım Hanlığı ve Çöküş Sebepleri*, İstanbul 2014.

BIYIK, Ömer, *Kırım'ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi [1600-1774]*, İstanbul 2014.

BURSALI MEHMED TAHİR, *Osmanlılar Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, Haz. Mehmet Sarı, Ankara 1990.

CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 1997.

DEMİR, Uğur, *Târih-i Mehmed Giray (Değerlendirme-Çeviri-Metin)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Tezi), İstanbul 2006.

DERİN PAŞAOĞLU, Derya, “Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasininin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar”, *Ankara Üniversitesi, DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, Cilt: 33 Sayı: 56 Eylül 2014, Ankara, s. 165.

_____, “Tarih-i Said Giray’a Göre 18. Yüzyıl Kırım Hanlığı’nda Nogay Uleması”, *Kırım’da İslâmi Eğitim: Tarihi Geçmişi ve Gelişim Yolları, (Zincirli Medresenin 515. Yılı ve kurucusu Mengli Giray Han’ın vefatının 500. Yıl dönümü münasebetiyle)*, Yalta/Kırım 10-13 Ekim 2015.

EVLİYA ÇELEBİ, *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, 7. Kitap C: 2, Haz. Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul 20011.

GÖKBULUT, Süleyman, *Necmeddîn-i Kübrâ*, İstanbul 2010.

GÜNDOĞDU, Abdullah, “Özbek Han’ın İslâmlaştırma Politikası ve Türk Halklarında Kimlik ve Aidiyet”, *Özbek Han Camii’nin 700. Yıldönümü Münasebetiyle Kırım’daki İslâm Mirasını Öğrenme ve Mirasın Korunmasının Aktüel Sorunları Uluslararası Konferansı*, Akmesic (Simferopol), Kırım 14-18 Ekim 2014, s. 88-104.

_____, “Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları”, *Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri IRCICA*, İstanbul 2008, s. 233-248.

HALİM GİRAY, *Gülbün-ü Hânân (Kırım Hanları Tarihi) Değerlendirme-Metin-Tıpkıbasım*, Haz. Alper Başer-Alper Günaydın, İstanbul 2003.

İBN BATTÛTA TANCÎ, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, C: 1, Çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2000.

İBN FAZLAN, *Seyahatnâme*, Ter. Ramazan Şeşen, İstanbul 1995.

İNANÇER, Ömer Tuğrul, “Osmanlı Tarihinde Sûfilik Âyin ve Erkânları, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler-Kaynaklar-Doktrin-Ayin ve Erkan-Tarikatlar-Edebiyat-Mimari-İkonografi-Modernizim*, Haz. Ahmet Yaşar Ocak, TTK, Ankara 2014, s. 152.

KANÇAL-FERRARİ Nikola, *Kırımdan Kalan Miras Hansaray*, İstanbul 2005.

KARPUZ, Haşim-ŞİMŞEK, Fevzi- KUŞ, Ahmet- DIVARCI, İbrahim; *Dünya Mevleviyehaneleri Fotoğraf Albümü*, T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, Konya 2006.

KAVAK, Nuri, *Kırım'ın Karasu Kazası 1683-1744 (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Dr. Tezi, Ankara 2008.

KELLNER-HEİNKELE, Barbara, *Aus den Aufzeichnungen des Sa'id Giray Sultan*, Hamburg 1975

_____, "Crimean Tatar and Nogay Scholars of The 18th Century", *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, Berlin 1996

KILIÇ, Davud, "Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında Kırımlı Müellifler", *10. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, 28 Ağustos-2 Eylül Akmescid (Simferepol) Ukrayna /Kırım 2012, s. 737-744.

KILIÇ, Rüya, "Osmanlı Devleti'nde Gülşenî Tarikatı (Genel Bir Yaklaşım Denemesi)", *OTAM*, S.15, Ankara 2004, s. 209-226.

KIRIMLI, Hakan, "Karasubazar", *DİA*, C: 24, İstanbul 2001, s. 472-473.

KONUKÇU, Enver, "Berke Han", *DİA*, C: 5, İstanbul 1992, s. 506-507.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat, *Anadolu'da İslâmiyet*, Ankara 2005.

OCAK, A. Yaşar, *Sarı Saltık*, TTK, Ankara 2002.

ORTAYLI, İlber, "Türkiye'de Kırımlı Aydınlar", *Sanatı, Tarihi, Edebiyatı ve Musikisiyle Kırım*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2003, 58-64.

Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Süfîler-Kaynaklar-Doktrin-Ayin ve Erkan-Tarikatlar-Edebiyat-Mimari-İkonografi-Modernizim, Haz. Ahmet Yaşar Ocak, TTK, Ankara 2014.

ÖNGÖREN, Reşat, *Osmanlılar'da Tasavvuf Anadolu'da Süfîler, Devlet ve Ulema (XVI. Yüzyıl)*, İstanbul 2012.

ÖTEMİŞ, HACI, *Cengizname*, Haz. İlyas Kamalov, Ankara 2009.

ÖZ, Mustafa, "Muhammed b. Hanfiyye", *DİA*, C: 30, İstanbul 2005, s. 537-539.

ÖZDEM, Zeynep, *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat*, TTK, Ankara 2010.

Remmal Hoca, *Tarih-i Sahib Giray Han*, Edition cr. Özalp Gökbilgin, İstanbul 2000.

RIHTIM, Mehmet, "Yahyâ-yı Şirvânî", *DİA*, C: 43, İstanbul 2013, s. 264-266.

SÂ'İD GİRAY, *Tarih-i Sâ'id Giray*, Staatbibliothec zu Berlin, Hs.or. 923, 87r-135r.

TANMAN, M. Baha, “Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/Tekkeler”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler-Kaynaklar-Doktrin-Ayin ve Erkan-Tarikatlar-Edebiyat-Mimari-İkonografi-Modernizim*, Haz. Ahmet Yaşar Ocak, TTK, Ankara 2014, s. 363-508.

TOSUN Necdet, *Bahâeddin Nakşibend, Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, İstanbul 2015.

TUYSOVA, Güzel, “Kırım ve Kazan Tatar İlahilerinde Ortak Vasıflar”, *Karadeniz Araştırmaları-Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, S:13, Bahar 2007, s.133-146.

TÜRK, Ahmet, “Kırım Hanlığı’nda İslâmiyet”, *Doğu Avrupa Türk Mirzasının Son Kalesi Kırım*, Editör: Yücel Öztürk, Çamlıca Yay., İstanbul 2015, s.123-154.

UYUMAZ, Emine, *Sultan I. Al’aeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1120-1237)*, TTK, Ankara 2003.

VÁSÁRY, István, *Kumanlar ve Tatarlar*, YKY, İstanbul 2008.

YAZICIZÂDE ‘ALİ, *Selçuk-nâme İndeksli Tıpkı Basım*, Haz. Abdullah Bakır, TTK, Ankara 2014.